

ПУРБЭН ГРИГОРИЙ

ЖАҢҢР ДУУЛВР

сойл болн келн

Профессор, филолог номин доктор Г.Ц.Пюрбеев - делкэд нернь туурсн моңлч номт. 1967 жилэс авн Өрөсөн номин академин кел шинжлһнэ институтын урал-алтайин келмүдин әңгд көдлж, моңл келмүд шинжлһнэ багиг толһалж йовна.

Моңл кел шинжлһнд, моңл келн-бичг өөдлһнд орулсн невр-тәвцнь зөвөр ик. Кел шинжлһнэ онлын болн дамшлтын олн нәрн төрмүдт оньган тусхаж, 200 шаху номин көдлмш бүтәсмн, тер дотр 8 дегтр, 3 толь.

Г.Ц.Пюрбеевин нилчәр 4 ботья моңл-орс академическ толь барас һарсмн. Иим номин баатр йовдлыг Моңһлын номин академь өөдән үнлж, Г.Ц.Пюрбеевиг "Иньглт" гидг медаляр ачлсмн.

Г.Ц.Пюрбеев - Хальмг ик сурһулин профессор, Хальмг Таңһчин номин ачта үүлдәч, Өрәсәд болн һазад ордудт болсн олн улсин номин чуулһнд орлцв.

Рецензент:

педагогин номин доктор Оконов Б.Б.

Пүрбэн Григорий.

П 985 Жаңһр дуулвр: сойл болн келн. - Элст: Хальмг ик сурһуль, 2004, 103 халх.

Дегтрт өөрд-хальмгин заңшалта сойлын эркн һол төрмүд болн баатрлг дуулврин келнә өвәрцнһ олн халхас шинжлгджәнә. Эн дегтр хамгин түрүнд төрскн кел, урн зокъял, амн үгин билг заажах номтнрт, школын олн багшнрт болн Таңһчин ах сурһулин хальмг филологин факультетд сурчах оютнрт зөрүлгджәнә.

НҮР ҮГ

Эн дегтрин салу-салу зурцст "Жаңһр" дуулвриг кесг таласнһ авч, үгин байн көрнгинһ нэрн кевәр шинжлж үзх арһ хээввидн. Шинжлврт халһгджах эркн төр юундв гихлә, хәрүнһ иим болж һарчана. Күнкл чеежәрн, урн үгин эрдмәрн бийдән аһу ик бумб делдсн хальмг улсин ухан-билгин зөөрләнһ, олн зун жилин туршарт хоршаж хадһлсн сойлын өвләнһ өргн умшачнриг танһлцулх сана зүүсн биләвидн.

Эн һол төрлә ирлцулж дегтрин түрүн бөлгтнһ "Жаңһрин" үгин санд мана өвкнрин заңшалта сойлын туслң хув-әнг болжах үлгр домг, шажн, кезәнк авг-бәрц, белг-темдг (эс гиж символик), олна ухан-медрл, нүүдл улсин бүрдәмж болн теднә эдл-ахун бөөр-бөөц хамгиг тус-туснһ хөләж шинжлввидн.

"Жаңһрин" бөлгүдт үүлджәх баатрмудын залу-зөрмг йовдлынһ, заң-бөөринһ, күч-чидлинһ, илв-сидтә билгинһ шинжлх саамд монһл үндстә талдан келн улсин үлгр дуулврт харһдгә өвәрцинһ йилһж зааввидн. Дуулврт дүрсләтә һазр-усна, урһмлын, мал адусна, аң-аһурсна тоотыг болн аһар тенгрин бөөдл темдглжәх үгмүд зөвәр тодрхаһар шинжлгдв.

Олн-ниитин (социальн) халхин, өрк-бүлин тогтац илдкжәх элгн-садна, хуучн цага авъясмудла залһлдата зөв-йосна болн эмнүлин шишлң үгмүд "Жаңһрин" текстд элвгәр олзлгджахинһ үзүлввидн. Өнг-зүс заадг, то медүлдг, урдк цагин отг-әәмгүдин бүрдәц, күүнә цол-зерг, зер-зев, хувц-хунр нерәджәх термин чинртә үгмүд бас онц цөөлһгджәнә.

Дегтрин хойрдгч бөлгтнһ баһар шинжлгдсн, нам ода күртл шинжлгдәд уга төрмүд тәвгдсн бөөнә. Эн әнгднһ дуулврин үгин көрнгин онцгудыг әвәни, кев-янзин, келц үгин болн зәнг бүрдәгч зокалын халхас авч олн зүсн бәрмтәр батлж хөләввидн. Дегтр кенд зөрүлгджәхмб гихлә, юмна түрүнд Таңһчин ах сурһульд төрскн кел, урн зокъял, амн үгин билг заажах номтнрт, хальмг келн-бичгин дацнд сурчах оютнрт болн школын багшнрт. Әднә күцәжәх керг-үүлднһ, өдр-бүрин көдлмштнһ эн дегтр зокмжта һардвр, дөнцл болхнһ лавта.

Бас деернһ немж келхлә, мана үүдәвр хальмг улсин сойл,

тууж, урн үгин литератур, кел шинжлдг мергжлтнрт болн эрдм-сурхулин көдлэчнрт кергтэ болхнь маһд уга. Яһад гихлэ одаһин некрлэ ирлцүлж уул хальмг келэр номин төр хаһлжаһ дегтрмүд йир хатяр, хурһан дарад тоолж болхмн.

Дегтрин дөкөд нег хайгнь болхла: хальмгудын үндснн сойл, туужин төрмүдэр соньмсжаһ эмтн.

Аш сүүлднь келхэс, эн дегтр 1993 жилд Таңһчин эрдм-сурхулин департаментин болн Хальмг дегтр һарһачин тус-демэр орс келэр барлгдла. Тегэд цуг ширкгнь хулд-гүүлгэнд орлго, шуд школмудар тархагдсн билэ. Тиим учрар олн умшачнрт, нам тер дотр номтнр, мергжлтнрт күртсн уга билэ. Энүнэ тускар туужин номин кандидат Андрей Митиров "Хальмг үннд" һарсн шалһгч статьядан темдглж бичлэ ("Х.Ү", 23.03.1994 ж.)

Ода болхла күцэсн шинжлврмдн аңх түрүн болж хальмгар барлх саам ирв. Эн туст оньган өгч, дөнгөн күргсн хальмг келнэ иргчин төлө зүткж, багшин эрүн үүл күцэж йовх Хальмг Таңһчин Ик сурхулин номтнрт, неринь шишлң темдглхэс, хальмг келн-бичгин болн сойлын дацнгин (факультетин) декан Евдокия Эрендженевна Хабуновад, энүнэ дарукд Барлык Васильевич Бадмаевд, хальмг кел, утх-зокъял зааж дасхлһна эв-арһин кафедрин һардач Нина Николаевна Шараповад болн эн дегтрин шалһач - харм төрхд, сөөһөн хөөж одсн эңкр үр-иньг Александр Лиджиевич Каляевд эрүн седклэсн ханлтан өргжэнэв.

*Хальмг Таңһчин номин ачта
үүлдэч Пүрбән Григорий*

ОРШЛ

Моңһл угта келн улсин амн билгин зөөрт хальмг баатрлг дуулвр ончта орман эзлнэ. Нернь туурсн кесг номтнрин, үлгүрнь, академик Б.Я.Владимирцовин, В.Л. Котвичин, С.А. Козина ухан-тоолврар, иим бөөдл эврәннь зөв-учрта болдг мөн.

Негдвэр, "Жаңһрин" эрт цага эңгснь яһж хуврж ондарсиг, бөлгүдтнь үзүлгджэх дүрмүд домгин зүс-чинрэн юңгад алдсиг, юн деерэс орчлңгин бөөдл-жирһлиг шинэс үнлж хэлэсиг кинэнэр авч үзхлэ, хальмг келн-эмтнэ дуулвр эврәннь өргжлһнэ туст халх-моңһл, бурят улсин тууль-үлгүрмүдэс зөвөр түрүлсн, һал маңнаднь йовна гиж болхмн.

Хойрдвар, туужлгдж келгджэх үүл-йовдлын утх-чинрэр, бөлгүд бүрдлһнэ онц дигэрн чигн, нег үлү бүрн-бүтн нег үүдөвр болж тогтсн үй цагар хальмг улсин баатрлг дуулвр дундк зун жилмүдин, феодальн-нүүдлин төр тогтлһна кемлэ ирлцдг болна. Иим учрар "Жаңһр" маш хуучн, элнцг-хулнцг цага тууль домгин дуулвр биш, хэрнь хад, нойдын зөрмг нөкдинь магтж буульсн, йоста тууж-түүкин авцта баатрлг дуулвр болжана. Энүнэс иштгәһэр кев-янзин болн цаг-цагин делгрлтин халхд мана "Жаңһр" ик хол йовж, девшсн болдг.

Тегэд чигн энүнэ бөлгүдтнь йир өөдөн бодьта болн оюн билгин сойлта, ташр олна шин бодврин, шин ламиин шажна хэлэцтэ йиртмж тогтснь харулгджана. "Жаңһрин" цуг бөлгүдтнь төрскиндөн дурнч күүнэ омг-бахар дүүрн деерэн, өөрд-хальмгин отгудыг ни-негн кех, тедниг негдүлж, цецн ухата, үнн чик эзн хан толһалсн, күч ик цергтэ нүүдлин орн-нутт болһх санан-седкл шингэгдснн.

Һурвдвар болхла, "Жаңһр" бас юуһарн ончрдв гихлэ, - моңһл келтнрин талдан дуулврмудас тархсн һазр-нутгарн йир делгү болдг. Эн төлөдөн "Жаңһр" дуулвр нег үндснэ заңшалын кемжэнэс давж һарна. Одаһин цагт кесг келн улсин һазр-усна йилһцтэ "Жаңһрин" хувлвр (версий) бөөдмн. Үлгүрнь: Синьцэнэ, эс гиж Зүнһарин торһуда, моңһлын, бурят, алтай келн-эмтнэ болн туван.

"Жаңһрин" үүдэлһнэ төрэр ю келж болхм гиж сурхла,

дуулврин кев-янзин бөөдлнь кесг зун жилин турш бүрдж тогтсиг темдглх кергтө. Эн йовцин экн үндснь йир хуучн цага домгин үүл, эрлг шулмин тоотыг бийдэн икэр шингэсн зөрм бөлгүдлө, үлгүрлхд, Шар Гүргин бөлглө залһата гихлө буру болшго. Кирцхд, "Жаңһрин" эклж үүдсн кемнь XIII-XIV зун жилмүд болх бөөдлтө.

Яһв чигн иим ашлвр нертө монһлчнр Г.И. Михайлов, А.Ш. Кичиков кесн билэ. "Жаңһрин" бүрдж тогтсна эцүсинь өөрдин отг-өөмгүд күч авлһна кемлө болн Зүнһарин хаанта улсин үүдлһнлө (1635-1758 ж.) ирлцүлдгнь номтнр дунд заңшал болад тохрсмн. Үнн үгин төлө Зүнһарин хаанта улс шидрк орн-нутгудын (Китд, Төвд, Дунд Азъ, Эрәсә) туужд темдгтө орм үлдәсмн гиж келх кергтө.

Зуг дуулвр кезә бүрдсиг тодрхаһар лавлж заахд аш сүүлднь бөлгүднь кезә бүрн болсмн гидг төр халһхд шинжләчнрин ухан-санань негн биш, зөрлцөтө болж харна.

"Жаңһр" шинжлөч номтнрин нег багнь (үлгүрнь, Бурдуков, Закруткин, Михайлов, назадын номтнрас - Кольдонга Содном, Бауден) академик Козина уха-седкл хувалцж, дуулврин бүрн-бүтн үүдәвр болсн цагиг XV-гч зун жилин дунд - XVI-гч зун жилин эцүс гиж тоолна. Эн номтнрин хөлөцөр болхла, "Жаңһрин" дуд чинртө бөлгүднь Алтан нутгт, өөрдин зөрм отг-өңгнь Ижл мөрн һолур болн Көк Нур тал нүүһөд уга, цуг зүнһарахн нег келн-әмтн бөөсн кемд бүрдж тогтсн болдг.

Талдан нег баг шинжләчнр (үлгүрлхд, Бобровников, Усов, Санжеев, Поппе болн Поуха) "Жаңһрин" тогтсн болзгнь XVII-XVIII -гч зун жилмүд гисн ухан-тоолврта мөн. Эдн иим уха-седклән иткүлж, зөвөн медүлхәр деер заасн кем өөрд-хальмгудын төр-йосн бадржасн цаг, бас шар шажна номд орчксн, урн үгин зокъял һал маңнадан күрчксн цаг гинә.

"Жаңһрин" үүдгдж тогтлһна төр кедү зүткөтө болв чигн, номтнрин ик зунь дуулврин зөрм бөлгүдин унг-үндснь деер келгдсн туужин үйәс зөвәр ах гиж тоолцхана. Тиигчкәд "Жаңһр" дуулврин тогтлһн Төв эс гиж Цутхлң Азин келн улсин амн билгин үүдәлтн өргжлһнд ашлгч үй болснь эркн чинртө йовдл гиж үзцхөнә.

"Жаңһр" дуулвриг эклж шинжлснәс авн хойр зун жил давж йовна. Эрәсәд "Жаңһрин" судлвр яһж өсж өргжснь Л.С. Бурчинован шишлң статьяд бичөтө (Бурчинова, 1982, с. 87-97). В.А. Закруткин, А.Ш. Кичиков, Б.Х. Тодаева, Н.Ц.

Биткеев, Э.Б. Овалов, С.Ю. Неклюдов болн нань чигн номтнр эврәннь дегтрмүдтән хувсхлин (революцин) өмн болн советин цагт "Жаңһриг" шинжлсн төрт оньган икәр өгсн бөөнә (Закруткин, 1940, с. 18-63; Кичиков, 1974, с. 49-54; Неклюдов, 1984, с. 69-77; Биткеев, Овалов, 1990, с. 384-391).

"Жаңһрин" тускар түрүн гисн барлвр 19-гч зун жилин эклцәр немш келәр бичгдсн зуулчлгч номт Бергмана зурц болдг мөн. 1805 жил Рига балһснд барлгдсн эн зурцднь Догшн Хар Кинәс хана бөлгин утх-учринь ахрар келгдсн санж. Дуулвриг йир өөдән үнлөд, ке-сәәхн янзинь, хальмг улсин бөөдл-жирһл, йос-авъяс, авг-бәрц үнн чикәр дүрслгдсинь эн номт ончлж темдглсн билэ. Тиигсн деерән "Жаңһрт" шүлгләни даршлт уга бөөснд оньган тусхаж. Иим соньн ажллт мана дуулвр кезәнә түүкләни кев-янзтаһар келгдж йовсиг герчлжәнә (Бергманн, 1805, с. 205-221).

Ижл һолын өөрд-хальмгин бәәх бөөдл-жирһл, эднә сойлын ончинь тодлж бичж авхар XIX-гч зун жилин негдгч өрөлд Хальмг теегт одсн орс номтнр Страхов, Нефедьев, Небольсин эврәннь зокъялмудтан "өврж ханшго "Жаңһр" гидг нертө түүк" гиж үнлж, энүг тер цагт яһж келж дуулж йовсн тускар ахр болв чигн, йир соньн, үнтө темдгллт кеж үлдәсмн (Страхов, 1810, с. 33-34; Нефедьев, 1834, с. 220; Небольсин, 1852, с. 131-132).

"Жаңһрин" бөлгүд хәәж цуглулх, бичж авх, орчулх, барлх нань чигн олн зүсн кәдлмш өңгрсн 19-гч зун жилин 50-гч жилмүдт эклсн болна. Эн учрар олсн һазр-усна нертөһәр "хошуда (эс гиж О. Ковалевскин) болн баһ-цоохра (Н. Михайловин) бөлгүд" бичж авгдсн билэ. Сүүлдк дууһинь А.Бобровников "Жаңһр". Хальмг келн-әмтнә тууль" гисн нер өгөд, 1855 жил "Вестник Русского Географического общества" гидг журналд барлж. Залу-зөрмг йовдлын, баатрмудын алдриг, нүүдлчнрин бөөдл-жирһлиг бадргч сүриг буульж магтсн деерән, дегд өвөрцтө, маш ховр, ташр йосндан олна билгин үүдәвр гиһөд, "Жаңһриг" келдмн биш, зуг көгжм дахад дуулдмн гиж номт темдглсн билэ (Бобровников, 1855, с. 100-102).

Хойрхн жил давсн хөөн 1857 жил Лейпциг балһснд (Германд) деер дурдсн бөлгин немш орчуллһинь Эрдман барлсна ашт хальмг дуулвриг Европин орн-нуттар меддг болсмн (Эрдман, 1857, с. 708-730).

"Жаңһрин" нег дууг А. Бобровников орсар барлсн учрас эн

жигтэ сээхн туульд хальмг күүнэ дурн-седкл, ухан-тоолврнь илдкгдженэ гисн статьяс харсна хөөн дуулврт өгдг номтрин оньгнь улм өсөд делгрэд ирв.

1862 жил К. Голстунский хардвар Хар Кинс болн Шар Гүргин бөлгүдин текст бичж авад, тод үзгин бичлгд буулһад, литографин (чолун барин) эв-арһар 1864 жил барлсмн. Академик В. Котвичин үгэр, үндснн хөөхмжтэ дуулврил олж илдкллһнд профессор К. Голстунский күргсн ачнь маһд уга хамгин ик боллгт (Котвич, 1958, с. 196).

Цааранднь эн бөлгүдиг хойр саам (1892 болн 1907 ж.) профессор А. Позднеев "Хальмг хрестоматъдан" орулсн билэ. 1911 жил мөн эн хураһуд бас нег ду Ш. Санжирхаевас бичж авсн Шар Маһс хаанла бөөр бәрлдсн бөлг немж барлсмн.

Хальмг улсин амн үгин билгт дуран өгсн, энүг сүркэ сээнэр меддг И. Попов 1901 жил Төнгө һазрт Арг Хоһрин бөлг бичж авад, зөрм тасрханийн орс келнд орчулж.

"Жаһрин" дуд цуглулх, шинжлх, барлх кәдлмшт үнлж болшго тәвцән орулснь профессор В. Котвич болжана. Үүнә седвәр-саначллһар болн энүнә шунмһа орлцтаһар кесг шин бөлгүд хөөлһн бүрдәгдсмн. В. Котвичин заквар Пиитр балһсна ик сурһулин оюгн Очра Номт 1908 жил хойр дәкж Хальмг теегт оч, нер һарсн жаһрч Ээлян Овлаһас бүкл 10 ду бичж авла.

"Жаһрин" хувд Очра Номт ямр нилчән хальдасиг болн үндснн сойлд ямаран ач-тусан күргсиг ончлад темдглж, хальмг улсин шүлгч Кәглтин Дава ийгж бичсмн: "Эн күн эс бөөсн болхла, хальмгудын зовлң-зөвүртә бөөдл-жирһлднь, тәвсн һашута хувднь алдр бумблв хадһлгдна гидгнь берк бөөсмн, маһдан күртхнь хә биз бөөсмн" (Кугультинов, 1990, с. 15).

Очра Номтин орс академическ һальг үзгәр (транскрипцәр) бичж авсн "Жаһрин" бөлгүдиг В. Котвичин ясвртаһар тод бичгт буулһад, 1910 жил литографин арһар барлла.

1923 жил Пиитр (Петроградт) академик Б.Я. Владимирцовин "Моһл-өөрдин баатрлг дуулвр" гидг дегтр һарад, "Жаһрин" шинжлһнә шин кем эклв. Номт эн үүдәвртән "Жаһриг" олна ухан-седклиг айта кевәр медүлсн, үнәртән үндснн поэм гиһәд, орс улсин былинлә, киргизин "Манасла" нәрн дүнцүллһ кеһәд, "Жаһрин" кев-янзин, зүсн-төрлин (эс гиж жанрин) бөөдл, бөлгүд бүрдж тогтлһна һол гисн, ик чинр зүүжәх төрмүд хаһлсн билэ.

Дарани жилмүдт "Жаһрин" судлврин оln халхиг хәләж

шинжлсн номтр А.В. Бурдуков, Г.Д. Санжеев, Н.Н. Поппе, В.А. Закруткин болдмн. 40-гч жилмүдин эклцәр эн номтрин кесг статьяс барлгдла. Академик С.А. Козиниг онц салу темдглх кергтә, яһад гихлә 1940 жил эн номт "Жаһариад". Хальмгин баатрлг поэм" гидг бат ул сүүртә түрүн монографин түүрвәч мөн. Дун болһна текстиг цуг таласнь йир нәрәр шинжләд, гүүнәр судлад, дуулврин бүрдж тогтсн цагин, һазр ормин марһата кесг төр хаһлсн билэ. Эннь XV зун жилин өрәл, Зүнһарин нутг-усн болжана.

Бумблвин үүдж тогтсн кемиг әдү мет тодрхаһар заасн учрар 1940 жил Таһчин хотл балһсн Элстд "Жаһрин" 500 жилин өөн темдглгдж, ик гидг байр болла. Өөнин өмн өргнд дуулврин 12 бөлгүдин текстнь С. Липкина кецу сән орчуллһтаһар түрүн болж орс келәр барлгдж һарв. Зергләд нег һазр шин дуд бичж авх, "Жаһр" келдг улс хәәж олх, амн билгин дөрлдә йовулхин кәдлмш Хальмгин өргн теегт гүргүдән орад, буслад бөөв. Үлгүрин төлә келхд, жаһрч Басңһа Мукөвүнәс урднь медгдәд уга 6 ду, Шавалин Даваһас эс таньдг сюжеттә 2 ду бичж авсн билэ.

1941 жил Төрскән харсгч Алдр дән эклснәс, дарунь 1943 жил хальмгудыг Сиврт тууж йовулснас кәлтәс "Жаһрин" судлвр удан болзгт таг зогсв. Зуг 1957 жил Алма-Атад "Жаһрин" урн үгин шүлгләни дүрслгч эв-арһд нерәдсн Сусен Аксена диссертац харсгдәд, "Жаһр" шинжлһнд күчнәс кегдсн завср төгслә.

1966 жил Хальмгин номар шинжлһнә институтд "Жаһр" судлдг шишлң сектор секснд дуулврин хәлөгдәд уга төр хаһлх, экспедицд йовж материал цуглулх, терүгән диглж орчулх, шинжлх, барлх - иим оln зүсн кәдлмш оньдин, тасрхан уга кегдлг болв. Дарук жилднь делкәд нернь туурсн жаһрч Ээлян Овлан төрж һарсн 110 жилин өөнд нерәдсн номин конференц болла. Энүн деер жаһрчнрин урн чадврин, "Жаһр" келәчнрин авъяс-заңшалын сурврмуд хәлөгдлә.

"Жаһрин" судлвр бийән даасн кел-бичгин (филологин) ном болж төлжлһнд 1972 жил Элстд болсн Цугсоюзн алтаистикин болн моһлын судлһна, дәкәд 1978 жил бас мана хотл балһснд болсн түрг-моһл келн-әмтнә дуулвр үүдәлтин төрмүдәр кеж йовулсн конференц сән нилчән күргв гихлә зөв, чик болх.

70-гч жилмүд Г.И. Михайловин, А.Ш. Кичиковин, Б.Х.

Тодаеван гүн утхта, эрхн гисн төрмүд шинжлж хайлсн дегтрмүд барас нарч, герл үзв (Михайлов, 1971; Кичиков, 1974, 1976; Тодаева, 1976). Энүнэс нань 1978 жил А.Ш. Кичиковин хардвртаһар зокъялсн хойр ботьта, тиигчкэд 25 ду багтаж орулсн "Жаңһрин" текст белдэд, Москвад барлсн билэ.

70-80-гч жилмүд хальмг жаңһрчнрин шүлглэни үүдэлт болн репертуар, "Жаңһрин" бөлгүдин хувлвр (эс гиж вариант) дүңцүллһн, дуулврин поэтикин онцлг, энүнэ кел нээрүлһ шалһж шинжлсн диссертацс харсгдла, үлгүрнь: Н. Сангаджиеван, Н. Биткеевин, Э. Оваловин, Т. Борджанован, В. Кудияровин.

Моңһл тохмта келн улсин дуулврин үүдлһиг болн өргжлтин кев-янзиг шинжлхлэри, номт С. Ю. Неклюдов 1984 жил барлгдсн монографиядан бас "Жаңһрин" зэрм зүс-шинжинь анхрсн, үлгүрлхд: Төв (Цутхлн) Азин амн билгин заңшалын ни-негн болдгинь, дуулврин сюжетнь, дүрмүднь тууль домгудта холватаһинь, баатрмудын үүл-йовдл эдлэр үзүлгдгинь.

Сүүлин арвад жилин дотр баһ биш амн билгин хуранһус харла, кесг конференцин материал болн дала гисн статьяс, зурцс, ахр темдглтс газет, седкүл (журнал), дегтрмүдт барлгдла. Цуг эн тоотар олн нээрүлврмүд, тер тооднь һазадын орна барт һарсн зокъялмуд хураһад, диглэд, "Жаңһрин" библиографь гисн нертәһәр КИОНа номт П.Э. Алексеева барлсн билэ (Алексеева, 1980, 1988).

Шинжлһнлэ дегц давсн болн эн зун жилд бичж авсн "Жаңһрин" бөлгүдин текстиг хальмг, орс келәр барлсар бәәһә, үлгүрлхд, 1940 жил Басңга Мукөвүнэс бичж авсн "Жаңһрин" 6 бөлгиг номт Н. Биткеев орс келнд орчулад, номин тәәлвр келәд, 1988 жил барлсн. 1990 жил "Жаңһрин" 550 жилин өөнин өмн С. Липкин, Ю. Нейман, В. Еременкон шүлглэни орчулһтаһар дуулврин 10 бөлгин текст барлгдж харла. Тегәд зэрм дууһин текстнь нам XIX зун жилд эс гиж XX зун жилин эклцәр бичгдж авсн билэ, зуг орсаһар орчулгдад уга бәәсмн (Джангар, 1990).

Бас байрин өөниг харһулж, 1990 жил Москвад "Наука" дегтр һарһачд "Жаңһрин" текст дегц хойр келәр - хальмгар, орсар барлгдла. Энүнд Н. Биткеевин, Э. Оваловин бичсн номин шинжлтин статьяһас нань бөлгүдин сюжетин, теднә хувлврмүдин цәәлһвр, нотын бичлвр болн талдан чигн кергтә тоот орсн. Номин эв-арһ олзлад, орс келнә шин орчулһиг икңкдән КИОНа "Жаңһр" судлдг секторин кәдләчнр кесмн.

Үгин аюд келхд, "Жаңһрин" академическ һарциг белдхд би чигн тус демән күргж, дааврта редакторин үүл дааж кәдлләв.

"Жаңһр" шинжлһнә туужд, энүнә бәәри һазрин хувлврмүдиг (версий) бичж авхд, цуглулж барлхд, бөлгүдин текст орчулһнд, - хамг эн аһу ик ажл-кәдлмшт һазадын номтһрас эрчмтәһәр орлцснь Чехин - Поуха, Венгрин - Леринц, Моңһлын - Дугәрсурән, Цолоо, Загдсурән, Китдин - Жамц, Бадма, Эрднибайр, Ринчендорж, Америкин - Борманжин Араш болн нань чигн. Жаңһрин судлвр Китд, нег үлү Синьцзян нутгин торһуд, хошуд, өөлд, чахар дунд келж дуулдг бөлгүд хураж барлһна болн шинжлһнә кәдлмш йир өргнәр делгрсиг эс темглж болшго.

Хальмг баатрлг дуулвр шинжлһнә туужиг 1990 жилин һаха сард Элст балһснд болсн "Жаңһр" болн эпик үүдэлт гисн Нарт делкән номин конференц ашлсн болна. Олн орн-нутгас ирж орлцсн тоомсрта номтһрин эн чуулһн деер кесн илклдмүд "Жаңһрин" судлвриг одаһин цагт өөдән кемжәнд күрсиг лавта медүлв.

І-гч БӨЛГ

ДУУЛВРИН ҮГИН САНД ХАЛЬМГУДЫН ЗАҢШАЛТА СОЙЛЫН ТУСХЛ

"Жаңһр" дуулврт эргндк һазр делкэг шинжлж диглсн хойр хэлөц, орчлң яһж үүдснэ туск хойр үзл-сана тохнята кевәр илдкгдж. Һазр делкән бөөдл дүрслж үзүлсн үлгр домгин зург элңцг-хулңцг, ик кезәңк әмтнә серл-сегәнд үүдсн учрас йиртмжд сүзглж шүтдг, балр харңһу цагин бөөһин мөрглин үзлиг дахсн болдг. Тер ик хол цага әмтнә бөөдл-жирһлиг, бас цагин селгэг учртан авхла, йиртмжин эн зург өвк-отгин хәрлцә тогтсн болн эк күүнә эрк йосн эцк күүнә эрк йосар сольгдсн үй кемлә ирлцжәдг болна.

"Жаңһрт" нурһлж олзлгддг йиртмжин баатрлг авцта зург энүнәс зөвәр хөөн үүдсмн. Яһад гихлә төр-йосн тогтад батржасн кемд орн-нуттан хортн дөөснәс харсх йовдл, баатр күүнә залу-зөрмг аһу ик чидл, бәрсн олн диилвринь магтх, домглж дуулх керг эркн чинр зүүсмн.

Орчлң-делкәг үлгр домгин урн үгин йосар ухалж медсн эн хойр үзл-сана заңшал болсн кесг сюжетд, дуулврин баатрмуд орлцсн керг-үүлд, зүсн зүүлин авг-бәрцд, авъясмудт, тәкл-шүтәнд, өөрд-хальмгудын бөөр-бөөдлд болн сойлднь тусхлан олсн болжана.

Деер тәвгдсн төр халһхин төлә энүг кесг халхаснь авч, нәрн кевәр шинжлх кергтә. Иим әв-арһ олзлх учрнь: "Жаңһр" дуулврин келнд, нег үлү энүнә үгин санд, утх-чинрин дигләнднь хальмгудын өвк деедсин бодьт болн ухан-билгин сойлыг күцц, тодрхаһар үзүлх арһ хәәх зөвтәвидн.

Үлгр домгин болн шажна ухан-серл

Дуулвриг үүдәлһнә ул сүүрт орчлң-делкәд һурвн орн бөөдг гисн домг оршсн болна. Эн домгла ирлцәтәһәр деерәс дорагшан буусн орчлңгин көшүрт дара-дарандан тенгр бурхд бөөдг Деед орн, баатрмуд үүлддг болн күмн әмтнә Замбтив, эс гиж Дунд

орн, энүнә хөөн маңһс, шулмс, эрлг чөткр бүгжсн Дорд орн бөөдг болжана.

Жигтә сәәхн Бумбин нутг бәәх Дунд орнас нань дуулврт домглж келгджәх йовдлмуд бас талдан чигн орн делкәд учрдг болна. "Жаңһр" дуулврин һол баатрмудт эврәннь эркн керг-үүл күцәхин төлә цән биш дәкж Деед орнла залһлдх йовдл учрна. Нам Жаңһрин зөрм баатрмуднь Замбтивәс ик хол бәәх орн-нутгасн ирсиг эн аюд онц темдглх кергтә. Үлгүрлхд, Жаңһрур ирхин өмн Бульһрин көвүн Догшн Санл Деед орнд бәәх Мең Шар гидг һазрт нутг эзлжәж. Олн зүсн шалтгар болн кесг учрар баатрмуд деегшән, Тенгрин орнд өөдлх, бас Дорк орнд чигн буух йовдл харһна. Үлгүрнь, богд Жаңһр хәәртә гисн Хоңһр баатран хәәж йовад, генткн харһсн әср ик улан нүкәр шурһад, һазр дорк орна эрлг шулмин бәрәнд бәәх Хоңһран сулдхна. Дорд орна һазр кедж йовад, Жаңһр аһу ик һалвр зандн мод үзнә. Энүнә уңг-йозурнь Дорк орна йоралд, орань Деед орнд күрчәдг санж. Ац-бүчрәснь илвтә йир сәәхн дун һарад бөөдг, навч-хамтхаснь болхла ямр чигн шав шарх үүд-түүд уга эдгәчкдг болна. Жаңһр эрднь модна хамтхас амндан авад жажлж үзхлә, тер даруны чинән-чидлнь орад ирв. Цөөкн хамтхас өвртән дүрж, һалвр зандна ац-бүчрәрнь деегшән давшад, Замбтивд күрнә.

Эн бәрмтәр дамжж "Жаңһр" дуулврт Орчлңгин цуг сансрин бүслврмудиг залһжах Делкән модна дүр тодрха кевәр үзүлгдснь ил болжана. Шинжләд бәәхлә, һалвр зандн моднд Жаңһрин давшлһн бә болхар бәәх күүнд нерәдсн авг-бәрц дурасн болад бөөнә. Яһад гихлә бә болх күн босхж тәвсн шишлң модна ацар деегшән мөлкәд давшснь мөңк көк тенгрт өөрдсн мет болдг. Жаңһриг бә күүнлә дүнцүлснь өөрд-хальмгин дуулврт ик кезәңк цага, онһдт шүтгч, бөөһин мөрглин зүүлтә юмн бәәхиг медүлжәнә. Марһанго иим ашлвр туужин номт Миитрә Андрей кесиг энд темдглхлә, чик болх (Митиров 1980, с. 262).

Үлгр домгин олн зүсн әмтә тоотас "Жаңһрин" бөлгүдт Деед орна төлөлгчнр йир шумһа болна. Эдн дунд Хоңһрла мейәркж, энүнә келсн күүкн Гернзл хатнд үг орулхиг хәәдг Тенгрин Төгә Бүс баатр, хату цагт баатрмудт тусан күргдг тенгрин арагни, дагнис, бас әдү мет авта-живтә хун күүкд улс болн амнасн һалын дөл һарһж, өмтә-киитә юм сүрдәлһдг Хавшл цаһан темән болн нань чигн әмтн.

Кезәңк үлгр домгин әмтн дунд Делкән евәгч Цаһан өвгн

онц ийлһрнө. "Жаһһр" дуулврт эн бурхн көгшөг Тенгрт өргж авсар, тенд оч Күчтө Күрмн хаана орн-нутгин евөгч болн аэлдэчин үүл күцэжэхиг үзүлсн бөөнө. "Жаһһр" дуулврт харһдг өвөрц өмтнө тоотас зээрн шилвтө, зес хоншарта зегд-бегд эмгиг, үүнэс нань күн дүрстө, маһна дундан һанцхн нүдтө, кесг толһата сүркэ аэмшгтө мус өмтиг, дөкэд болхла Эсрң тенгр һарджах хар саната эср өмтиг зааж болхмн.

"Жаһһрт" үлгр домгас орж ирсн йир хуучн цагин ухан-санан баһ биш. Зәрминь энд зааж өгсвидн.

1. Баатр күүнө йирин биш төрж һарлһн, үлгүрнь, Жаһһрин көвүнь Улан Шовшур хар болд киистө һарна. Эн киисинь зуг Хоһһрин Шажнй Шарвң нертө хар болд үлдэр керчж авдг болна. Төрсөнөннь хөөн эрө һурвн хонг өнгрэд, Улан Шовшур аһһучлһнд һарна, һунн нас күрэд, түрүн болж бээр бэрлднө (Мутляева 1978, с. 151-152). Эн туст бас нег үлгүр болм йовдл-өдрт һурв дөкж кү бэрж иддг нег нүдтө сүркэ гидг мусла Хоһһрин бээр бэрлдснь. Санл болхла һанцарн йирн йисн маһһсиг алад, йорал уга Сорнцг далан гүн уснд чивүлж хайна.

2. Баатрмудын анд-нөкд, ах-дү боллһн. Хоһһр Савр хойриг хээр-бээр уга чавчлдж, ухан-сегән уга кевтсн цаглань шав-шархинь элдв цаһан эмөр түркж эмнөд, үүд-түүд уга өмрүлчкнө. Дарунь эн хойрин күзүнднь өлгөтө эрүн мирдинь сольж зүүһөд, андһарин үг келүләд, анд-нөкд, ах-дү болсиг медүлнө. Иим кевөр хойр хамгин күчтө чиирг баатрмудын дөөни нийцән батлгдсмн. Тегэд чигн энүг моңһл келтһрин тууж-зокъялын түрүн "Нууц товч" гидг дурсхлд (1240 ж.) бас энүнэс хөөн бичсн үүдөврмүдт дурдсмн.

3. Илвтөһөр хуврлһн болн хувлх йовдл. Дуулврин баатрмуд, өмтө тоотс чигн кергтө цагтан хуврх, хувлх арһта болна. Баатрмуд эн эв-арһиг ик аюл учрхла, эс гиж күчр күнд даалһвр күцөх саамд олзлна. Үлгүрнь, Шар Маһһс хаана орнд күрч ирөд, Хоһһр таньгдшгоһин төлөд бийән му дүрстө хожһр көвүнд, мөрән хамута дааһнд хуврүлчкнө.

"Хоһһрин гер авсн бөлгт" иим нег йовдл харһна. Келсн күүкнь Гернзл хун шовун болж хувлөд, Жаһһрин баатрмудын ардас ниснө. Шулм берэд, күүкд баатрмудын керг-үүлднь харшлхар, тедниг автан орулхин төлө жигтө сээхн арагни, дагнис болж хуврнө. Хоһһр нам шулм герг авн гинө, хәрнь, мөр болад, үнн-чик бөөдлинь тааж чадсн болна.

4. Баатрин хадм хөөлһн болн хүрмин өмнк һурвн дөрлдөнд

орлцлһн. Деер заасн дуунд Хоһһр дөрлдөнд орлцж, диилвр бэрэд Цаһан Зул хаани күүк авна. Дуулврт маш хуучн цаг үйин йовдл баһ биш, үлгүрнь: дал шинжлж хэлөлһн, задин чолуһар чиг-бора буулһлһн, бөөһин белг бэрлһн болн шо нээрлһн, отч, аэлдэчһрин ид-шид, илв.

Дуулврин баатрмуд, нег үлү Жаһһр Хоһһр хойр авта-живтө арһ олзлж, хортнд һө күргж, кесг гүрм учрулна. Өмн бийән харсж авхин төлө аршан билгин хур орулж, шав-шархан эрдни цаһан эм түркж, тер дарунь эдгөнө.

Йирин "Жаһһр" дуулврт илвтө, ид-шидтө, туулин зүүлтө юмн дала, үлгүрлхд: богд Жаһһрин алтн торлг бөөшн теңгрөс һурвн дөрү дуту бэрж. Жаһһрин хатн Аһа Шавдл болхла йирн йисн чивһстө мөңгн ятхан татхлань, жирһлин жирн негн айс, зовлңгин зун нөөмн айс һардг санж. Баатрин күлгүд эзнлөһән күүндж чаддг арһта, эздән сүв-селвг өгдг керсү ухата болна.

Делкэд уга күчр мергн сумч, саадгч Хавтын көвүн өнг бий (нойн) һурвн һолын шиирин һатцас хасн сумарн һазр теңгрин шавшлһнд урһсн һурвн зандн модна дундиннь бүчрт суусн шар торһан улан келинь хамр амнднь нег гем һарһл уга тээрэд авчкдг арһта. Тегэд чигн хасн юман эрк биш тусдг эн баатриг Алдр богд Жаһһриг түштхө гийөд, шидр цегртнь байр-бахтаһар орулж авна.

Корсункин Цернө тоолврар, Теңгрөс заягдсн айңһин сумта, ид-шидтө харвачин сюжет делкән кесг келн өмтнө тууль домгудла залһлдата болдг (Корсункиев 1980, с. 283). Сумн гисн юмн түрг-моңһл улсин үлгр домгт ид-шидтө болсн деерән баатр күүнд Деед теңгрөс заягдсмн гиж амн билгин зөөр шинжлөч Венгрин номт Урай Катрин Кехальми темдглсн билө.

Жигтө сээхн жирһлтө Бумбин орн үвл уга, зунар бөөдг, өмтнь мөңк хөрн тавн наста, төвкнүн, амулң эдлэд бөөдг санж. Бумбин төр залжах күн - үнн-чик, цецн ухата эзн хан Жаһһр болжана. Күмн өмтнө күсл болгч Бумбин орна дүр-бөөдлд өөрд-хальмгудын һольшг, эрүн ухан-седкл шингрж оршсн мөн.

"Жаһһрин" дүнцүлгч шинжлвр хальмг баатрлг дуулврт хәрин моңһл улсин үлгр туульст уга, өвөрцтө юм бөөхиг үзүлжөнө, үлгүрлхд:

1. Бумбин улан тамһ. Хәрин дээснө баатрмудыг кел бәрхд энүг чирөднь дарж төвдг мөн.

2. Эрүн цаһан мирд - баатрин өм, цогц бийинь харсдг болн үклин шав авсна хөөн өмрүлдг сөкүсн.

3. Сан, сангин идэн. Тооһарн эдн дөрвн эс гиж арвн хурвн болдг. Шуулм-чөткр эрлгхэ гийгэд, баатрмуд сангин идэ шатаж, гүрмин йос күцэнэ (Михайлов 1971, с. 111).

"Жаңһрт" кезэнк цага бөөһин мөрглин үдл мөр болн олн зүсн хуучн авг-бөрд, авъясмуд, үлгүрнь, тэкл тэклһн, төөлһн, төрн умшлһн, сан шаталһн, цацл келһн - хамг эн зөвөр сөөнөр хадһлгдсар бөөнэ. Эн туст дуулврт үзүлгджэх йовдлмудт өөлдөч, зүүдч, белг бөрдг, шо нөөрдг, далар шинжлж юм тааж меддг улс шунһата орлцжахинь кесг иш бөрмтс герчлжөнэ. Эзн богд Жаңһриг түшсн Күңкән Алтн Чееж ирх йирн йисн жилэ юм урдаснь тааж меддг, өңгрсн йирн йисн жилэ юм алдг уга келж өгдгинь, Гүзән Гүмб ямаран чигн зүүд төөлж чаддг арһтаһинь бидн эс меддг биший. Алтн Чееж Гүзән Гүмб хойр һол баатрмуд болсн деерән Бумбин төр-йосна илвтэ бө, ид-шидтэ күүнэ үүл даажань маһд уга.

Эркн үүл күцэх кемд баатрмуд бө, удһна дөн туслмж хөөдгнь цөн биш. Үлгүрнь, Хар Кинэс хаанд кел бөргдсн Хоңһран аврч авх уха зүүсн Жаңһр арвн хойр орнд алдршгсн эрүн цаһан удһнд үрвр кеж, туслхиг сурна. Удһн эмгн ирж, хурв дөкж белг оркснд тус болв. Хоңһриг альд бөөхинь келж өгнө.

Дуулврин баатрмуд илв һарһж чаддгас нань олн зүсн ид-шидтэ арһ меддг болна. Эдн юмн биш болж хувлж чадна, күн һөөхм кесг ааль-мек һарһна. Үүнэс нань дарунь эдгөчкдг цаһан эм домта болн эрлг-чөткр шуул, бирмд, маңһсин авас гетлгч төрнтэ болдг. Баатрмудын күзүнднь эм авргч эрүн мирд өлгөтэ бөөдг. Богд Жаңһрин эрүн цаһан мирднь кү әмрүлдг санж:

Ачт бурхдын зокагсн

Әдст цаһан мирдәрн әдс өгв.

Өрә гиж көвүн келн амн орв. (Ж 1, 274 х.)

"Жаңһрин" текстд бөөһин мөрглин үй-цагин болн бөөһин шажна урдк цагин һазр-нутгин, ээж-аавин онһд, сәкүсн бөөдмн гисн ухан-санан тусхагджана. Аянд йовсн цагт хаалһ зууран Бумбин баатрмуд төрн умшад, теңгрт, һазр нутгин сәкүсндән зальврдг болна:

Орчлңгин сәәхн Мингъян

Алтн Шарһ деерән һарад,

- Авһин келсн хурвн дәәснәс һарув! - гиж

Санн байрлад,

Ар Бумбин нутгиннь сәкүснд зальврад,

Дөкн элвг сәәхн хурдарнь дүүгәд һарв.

(Ж 90, 110 х.)

Күүнэ цогц махмудас салсна дара һазр кежж йовад тамд тусдг хар сүмснә тускар "Жаңһрт" бас келгдсн бөөнә:

Алдр нойн Жаңһр зэрлг болв:

- Аһар негн.цусн альк уулын белд

Асхрхнь медх бишв.

Арвн цаһан ясн альк уулын белд

Өгрхнь медх бишв.

Альвн хар сүмсән

Альк тамин йорал зөрхинь медх бишв.

(Ж 60, 233 х.)

Хальмг улсин өвкнрин шажни ухан-серлин хуврлтиг олн бөрмтәр батлж болхмн. Эн туст дора заагдсн бөөһин шажна болн бурхн шажна үзгдл, йовдл герчлжөнә: заясн заядан итклһн, шордан бийән даалһн. Хувлх, хөөт сүмсндән төрх, тамд тусх йовдл, бас нань чигн бөрмтс. Ода "Жаңһрин" бөлгүдәс цөөкн тасрха авч үзий:

1. Хоңһр Мингъянур хандж, иим үг келнә:

Эн йовхдан ах дү эс билү бидн,

Эск сүмсндән жодвин цаасн болый, - гиж

Андһар авлцгсн эс билү бидн (Ж 90, 71 х.)

2. Богд Жаңһр Хоңһр Савр хойрт иигж келнә:

Эркт деед теңгрин орнд

Эрк биш хамт төрий (Ж 90, 193 х.)

3. Бумбин орна бодн баатрмуд эдү мет андһар авна:

Эн йовх бийдән

Буру уга зөвөр өнгрый!

Эцстк сүмсндән

Сүкбодин хутг хамдан олуй! (Ж 1, 111 х.)

4. Богд Жаңһр бичкн бор шовунд седклин ханлтан медүлж, хөөтк насндан күмн болж төрхиг йөрәнә:

- Не, алтн живртэ богшурһа,
Эн насндан шовун болв чигн,
Хөөт насндан күмн болж
Хамт төрий! (Ж 90, 162 х.)

Дуулврн эн иш татсн болн нань чигн герч бэрмт илвтэ, ид-
шидтэ юмнд сүзглж иткдг, цуг өмтөнр хөөтк насндан эркжэн
уга шинэс төрх йоста гисн уха ил кевэр үзүлжэнэ.

Бөөһин болн бурхн шажна үзлэр, күүнэ сүмсн тенгрт тусч,
тендэн талдан өмтн болж төрхин өмн тамин зовлң эдлж, эрүн
цевр чинртэ болдг санж. Бөөһин шажнла үзлэр, ик нүл, килнц
һарһсн кү засхин төлө тамин долан орн бөөдгж. Буддан шажна
үзлэр болхла, "Жаңһр" дуулврт келгдг арвн нөөмн там бөөдг
болжана. Савр өшөһөн некж, хортн Замбл хаанд болн энүнэ
чилшго дала маңһст иигж келнэ:

Эркэн дүңгэ һунн наста цагт чини
Ээж аав хойриг мини авгсн
Эрлг шулм нүүл мини!
Дөөч маңһс чамла
Арвн нөөмн тамд
Альк чигн һалвд зарһта би! (Ж 90, 165 х.)

Бөөһин шажнд там гиснь үксн күүнэ сүмсн оршдг һазр-орн
болдг. Бурхна шажнд болхла тамас нань үүнэ телтрк орн - таралң
бөөдг. Эннь бас "Жаңһрт" дурдгдсмн:

Долан миңһн хувргтнь
Эрднь бурхни таралңд
Эрк биш төрх андһарта гинэ. (Ж 60, 279 х.)

Бурят келн улсин бөөһин мөрглиг шинжлэч И.А.
Манжигеевин бодврар, кезэнк цага ниид олн (обществ) хоор-
хоорндан эзн болн үлмэднь бөөх күн угта байн, уг уга яду болж
йилһрснэ хөөн тамин туск хэлэц шин, энгин чинр зүүсн болжана
(Манжигеев 1978, с. 44). Эн ашлвр хальмг баатрлг дуулврн
бэрмтэр батлгджана.

Һазр-усна, келн улсин, күүнэ болн ондан нерд

"Жаңһрин" һазр-усна нерэдлһс йир дала болчкад, зүсн
чинрэрн олн болдг мөн. Энүнэ хань тогтацд оржахнь:

- 1) дөрвн үзгин хаадуд ээлжэх һазрин, орн-нутгин нерд;
- 2) уул, шил, дава, толһа болн нань чигн өөдм һазрин нерд;
- 3) ик, баһ уста һазрин, үлгүрнь, дала, тенгс, һол, нуур, улм,
булг бас нань чигн чиг-уста һазрин нерд.

Һазр-усна туск олн зүсн медө темдглжэх лавта туульмудас
орж ирсн үлгр домгин авцта нерд иим болна.

1) Олн бодьсад бурхд бөөршсн Деед эс гиж Деер тенгрин
орна нерн. Тенднь Хурмст Тенгр зэкржэх Деедин долан орн
бөөдг.

2) Эрлг хаана Дорд орна нерн. Тенд Харһу тамин долан
давхр орн бөөдгж.

3) Аврлг уга, сүркэ дүр-бөөдлтэ, ташр эвр күчтэ мус, лувсрһ,
кесг зүсн шулм-чөткр, бирмд, ягцс бөөдг Маңһсин орна нерн.

Өл Маңхн Цаһан уулын нерн бас тууль домгин үзлэ холвата
биший. Дуулврт келгдсэр, эврөннь киисэр эн уул Һазр, Тенгр
хойриг залһжадг болна. Тегэд чигн Бумбин орна мел тал дунднь
бөөршлж бөөх эрүн шүтэни чинртэ уул болж һарна.

Мел эн өндр уулын ора деер күдр зандн модар дөрвн келтэ
ширэ делдж кеһэд, арднь хурц жид туг хойриг хатхж оркад,
Алдр богд Жаңһрин дуута неринь һурв дуудж, хан болһх йосллт
Арг Улан Хоңһр күцэсиг "Жаңһрин бийиннь түрүн төрөн авсн
бөлгэс" меднэвидн.

Эн аюднь Жаңһриг буульж, сүмр уулын өргл болгсн гиж
чимлж дуудсн нерэдлһиг оньгтан авцхай. Яһад гихлэ цуг моңһл
келтһрин үлгр домгт сүмр гидг уулыг делкән хөөрхн уул гиж
күндлнэ. Тегэд чигн "Жаңһрт" келгдг Сүмр/Сөмр уулын, бас
Арг/Орг Йондн уулын нернд йиртмж үүдһнэ туск буддан шажн
номин үзл шингсиг медж болхмн. Эн хойр нерин түрүнкнь буддан
үлгр домгт йиртмжин төв (цутхлң) белглж темдглдг йоста,
наадкнь олн тенгр бурхд дурлж бүүрлсн олимп болжана.

Моңһл үндстэ улсин амн билгин зөөрт үлгр-домгин сюжет
өргжүлж делгрүлх йовдлд Сүмр уул ик чинр зүүжэнэ. Эн уул
деер Геср хан төкл тәхх йос күцэжэхиг үлгр домгин кесг бэрмт
герчлжэнэ. Эдү мет герч бэрмт моңһл келтһрин амн урн үгин
үүдэврмүдт өргнәр делгрснь уул, ова тәкн шүдг йос авъясла
залһлдатань ил биший (Викторин, 1990, с. 146).

Сүмр/Сөмр болн Арг/Орг Йондн гидг уулын нерд түвд келнэ үгмүд болжана, яһад гихлэ буддан ном шажнла, үлгр домгудла дегц орж ирсн болдг мөн.

Дала, теңгсин болн онстан чигн эдү метин тууль домгин нерд назр делкэ уга, хоосн ухан сананас авсн ки нерэдлһс болжана. Хамгин түрүнд эднэ тоод оржахнь: Манһсин орнд бөөх Һаслнгин дөрвн дала, Догшин Улан теңгс; Дорд орнд бөөх Һатлһн уга Жилн Хар теңгс болн Көкдг Киитн хар бальчг.

Деер заасн тоод Деед орнд бөөх өмтө-киитө юм сорад, татад авчкдг Сорнцг гидг далан нерн оржадг болна. Академик С.А. Козина темдглсэр, Бумбин орна Өргн Шартг дала бас тууль домгин авцта болж нарчана (Козина, 1940, с. 195). Шартг дала онстанар чигн Бумбин дала, бумб дала гиж орн-нутгин нерэр нерэдсн йовна. Энүнд долан минһн хол ордмн гиж дуулгджана, ташр дундкин йоралднь ямаран чигн күсл ханһадг мөрнө толһа дүңгэ зиндмн чолун кевтдг болна.

Зөрм номтһрин ухан-тоолврар (Дугаров, 1990, с. 195), Бумб гидг үг бум "зун минһн" гисн утх-чинртө түвд келнэ тоолгч нернэс харсн болдг. Бумб гидг үг назр-усна болн күүнэ чигн нернэ ханьд ордг болна, үлгүрлхд:

- 1) богд эзн Жаңһрин төр, нутгин нернд - Бумбин орн;
- 2) уулын нернд - Бумбин Цаһан уул;
- 3) күүнэ нернд - Бумбин Улан Хоңһр, Тансг Бумб хан.

Жигтө сөөхн Бумбин орн-нутгт бүүрлж буусн оln-өмтн бумбтахн гиж нерэдгдсн бөөнө.

"Жаңһрт" хардг Бумбин орна нериг моңһл келн улсин уг тохм болн амн билг шинжлэчнр бумб "суврһна бомбһр ора" гисн утх-чинртө санскрит-түвд харлта үг гиж тоолна (Жуковская, 1977, с. 88; Неклюдов, 1980, с. 102). Эн номтһрин бодврар, суврһна монцхр орань көк теңгр бүрксн Замбтивин (Дунд орна) белг темдг болдг.

Бумбин ориг болн богд эзн Жаңһрин өргө бөөшнгинь буддан ном шажнд даңгин келгддг эрүн Шамбалын орнла ("Жаңһрт" эн Шажтин орн, Шарин орн гиж нерэдгднө), тендк орд харшта дүнцүлж хэлэхлө, эн хойр орн хоорнд залһлда бөөх боллта. Эн туст Миитрэ Андрей кесн ашлврар болхла, "Жаңһрт" дүрслгдсн амулц эдлсн күмн өмтнө күсл болгсн орна кецү сөөхн домгиг өгьялж авсн болжана (Митиров, 1990, с. 47-48).

"Жаңһрт" хара бишөр келгддг, лавта бөөх назр-усна нерэдлһс Алта, Ханһа уулын нерд болдг. Учрнь юмб гихлө,

баатрлг дуулвр гидг юмн өмтин түрүнд минь эн эргнд үүдж харсмн гиж тоолгдна (Владимирцов, 1923, с. 22). Эн ө-модта, ан-гөрөтө, өмтөхн уста, малын сән идгтө, уул-хадта орн-нутгин дүриг моңһл угта келн улс кезэн-кезэнэс авн домглж, магтж дуула йова юмн. Эн хойр уулыг хөөрхн, элвг байн, алдр сүртө гисн үгэр чимлөд дуулдг болна. Эн уулмудт кесг сөөхн магтал нерэдгдсмн. Алта, Ханһа бас нань чигн уул шүтлһн моңһл келтһрин дунд эрт кезэңк цагас бөөһө. Үгин аюд келхд, Алта деер хархнь, Алта гидг назрас болн Алта, Ханһа шилнь гидг хуучн кезэңк дуд ода чигн хальмгуд дунд хадһлгдж бөөхинь оньгтан авх зөвтөвидн. Энүнө тускар Очр-Һөрөн статьяд келгджөнө (Очир-Гаряев, 1990, с. 241). Дуулврт тусхагдсн лавта бөөх назр-усна, бас талдан нердэс экнь Алта уулд бөөдг Эрцс хол болн буддан шажнтһр эрүн гиж сандг Һан мөрн хол болна. Аһу күчтө, ик уста эн хол "Жаңһрт" бас Һан дала гиж дуулгдна. Назр деер лавта бөөх холын нердэс Шар холыг заах кергтө, юнгад гихлө Китд бөөдг Хуанхэ гидг холын нернлө дүнцүлхлө, үгин хань тогтацар, утх-чинрэр болв чигн эн хойр нерн мел дигтө ирлцэтө.

Туужин үнн бөөдлит оньгтан авхла, дуулврин текстд Азин орн-нутгудас Түвд, Танһд, Китд болн Түрг онц йилһржөхнь учрта болжана. Дуулврт келгджөх Хэр дөрвн өөрдин хаант назр улс минь эн орн-нутгудла хам-хоша бөөсмн (Козин, 1940, с. 3).

Эргндк назр-усна зөрм нерэдлһиг, үлгүрнь, Төвлһтө хол, Ханһа уулын эрг, Болзатин, эс гиж Богзатин Бор толһа¹ болн нань чигн эдү мет онц, салу нердиг өөрдүд нүүж, эзлж йовсн Зүнһарин нутгин нердлө дүнцүлж болхнь маһд уга. Хальмгудын өвкнр орчлң делкән үүдөгдлтсиг энглж бөөршлүлхлэһн, Деед, Дунд, Дорд орнд бөөдг гисн ухан-тоолврар төртөн авсн санж. Эн туст "Жаңһрт" олар харһдг назр-усна нердин иш бөрмт герчлжөнө.

Келн улсин болн күүнэ нерд. Келн өмтнө нерд ик зуудан орн-нутгин, назр-бөөрин нерэдлһстө ирлцдг болна. Зөрмснь хая нег цагт онц бийэр харһна, үлгүрлхд, өөрд, телнэгд, түвд бас нань чигн.

Келн өмтнө нерин тускар икнkdән шуд биш, далд эв-арһ олзлж, ирлцнһү цөөлнгч ниицл үгмүдэс медж болхмн, үлгүрнь: Түрг Алтн хан, танһд сүмч, түвд зун нөөмн алд шинжүр, манһд

¹ С.Ю. Неклюдовин тоолврар, цуг моңһл келтһрин амн билгт дурдгджөх эн өөдм үнн лавта бөөх угань маһдта болна.

тергн, хасг төмр тергн, эрмэлжн эмөл (армян келн улсиг хальмгуд эрмэл гидг). Эн нийцл үгмүдин ханьд түрг, таңд, түвд, маңд, хасг, эрмэл келн эмтнэ тускар келэтэнь ил болжана.

"Жанһр" дуулврт күүнэ нерд гисн юмн йир дала, ташр күн болһн бөөдл-жирһлэрн, цол-зергэрн нэрн кевэр йилһрдгнь йоста өврж ханшго йовдл болжана. Нер зүүдгнь һанцхн эркшилтэ хад, нойд, элч, түшмл, баатрмуд биш, хэрнь онстан чигн эгл эмтн, тер тооднь хар яста улс, ялчнр (адуч, мөрч, хөөч, көтч, сөөвч болн кесг нань чигн).

Хамгин олар харһдг нерн - дуулврин һоллгч баатрин, Бумбин орна эзн хаана Жанһр нерн болна. Тодан Буляшин тоолһар болхла (Тодаева 1976, 514 с.), эн нерн Алдр гисн чимг үгтэ 50 дэкж харһна. Дарунь дуулврт харһдг давхцаһарн эдү мет һол баатрмудын нерд даралдсар йовна: Хонһр, Алтн Чееж, Савр, Санл, Мингъян, Гүзэн Гүмб болн Ке Жилһн.

Дуулврт һарчах баатрмудын нерд заңшал болсн йосар, эднэ ид-чинр йилһж заасн, чимлж магтсн онц үгмүд дахулсн йовна, үлгүрлхд: Арг Улан Хонһр, Күнд һарта Савр, Күнкэн Алтн Чееж, Догшин Хар Санл, Орчлнгин сээхн Мингъян.

Баатрумын бүрн күшц нердин тогтацнь нуриһлж олн салвр мөчмүдтэ болдг. Нернэ ханьд ордгнь: цөөлһгч чимг үг (эс гиж эпитет, зөрмдөн негнэс үлү), эврэ бийиннь нерн (амр эс гиж давхр), цол-зерг болн керг-үүл заагч үг, үлгүрин төлө дүнцүлж үзцхэй:

Бөк Санл нойн,
Мергн Эрк Хар бодн,
Догшин Шонхр баатр,
Күчтэ Күрмн хан,
Аһа Шавдл хатн,
Будин Улан түшмл,
Һалдн Шар лам,
Күүкн Цаһан мөрч,
дунч Цаһан Манж.

"Жанһрт" харһдг нерд икнkdэн уул моңһл, нег үлү өөрд-хальмг келнэ үгмүд болдг. Утх-учрин болн кев-янзин чигн халхар эдн ил тодрха мөн. Зуг зөрмнь эн туст тиим сөөнөр эс медгдсн деерэн эдл бишөр төөлгднэ. Үлгүрлхд, дуулврин һол баатр болгч Жанһрин нериг академик Б.Я. Владимирцов Джехангир "делкэг дөөлж эзлсн" гидг утх-чинртэ перс келнэс орж ирсн үг гиж тоолдг бөөсмн (Владимирцов 1923, с. 21).

Жанһрин нер дахж келгддг үйин өнчн гисн цөөлһлт үгин болн торһуда айлһун йаңһр/жанһр "һанц бий күн" гидг үгин утх-чинр учртан авч, тиигчкэд бас ирлцнһү түрг үгмүдин утх-чинриг дүнцүлэд, аштнь эн үгэр кезэңк моңһл, түрк келн улс аадм, түрүн кү нерәдж бөөсмн гиж Кичгэ Төлө товчлвр кесн билэ (Кичиков 1962, с. 213-219).

Номтын бодлһар, цагин йовудт йаңһр/жанһр гисн үгин үлгр домгин утхнь ондарад, күүнэ нерн болад тохрсмн (Кичиков 1980, с. 430-431). Жанһрин нериг түрг келн эмтнэ кезэңк хуучн дуулврмудт һардг, үлгүрлхд, якутын Эр Соготох "һанц бий эр", шорцсин Чагыс "өнчн, һанцхн" болн нань чигн баатрмудын нерлө эдлцулж эркн чинртэ ашлвр кесн билэ. Кичгэн Төлән ухан-тоолврар, цуг эн үгмүд экн авгтан үлгр домгин ор һанц дүр салврж делгрснэ хөөн үүдсн болдг (Кичиков 1990, с. 97).

Зуг миннһәр болхла, Жанһр гидг нерн жинх гисн үүлдэгч үгин жин-гисн сүүрлэ утх-чинрэрн залһлдата мөн. Энүнд [и] гидг эгшг моңһл утта келн улсин өвәни зокалар [а] болад хуһрсиг оньгтан авх зөвтөвидн, ташр экн түрүнд Жанһр гисн үг "нерән дуудулсн, нер һарсн" гидг утхта бөөсмн. Эн таавриг Жанһрин нерн хая биш саамд Дуут, Дуута "алдршсн, алдр нерән дуудулсн" гидг утхта цөөлһгч чимг үг дахулдг бәрмтәр батлгджана.

Жанһр гидг нерин учр-утхиг төөлврлсн цагт олн келн улсин, үлгүрнь, алтай, тува, бурят, моңһл, синьцзяна торһуд дунд делгрсн "Жанһр" дуулврин үндсн хувлврмүдт (версьд) харһдг богд эзнэ нер-усиг эрк биш төртән авх кергтэ, үлгүрлхд, иимиг: Джагар хан, Джанрай хан, Джунгаар хан, Джунраа ноен бас нань чигн.

Эдү мет бәрмтәр соньмсж, оньган икэр өгснь Эрәсэн номт Г.И. Михайлов болн Моңһлын номт У. Загдсурэн билэ (Михайлов 1971, с. 94-95; Загдсурэн 1971, 107-115 х.).

Бумбин орна күчтэ гисн Арг Улан Хонһр гидг баатрин нернэ туст академик С.А. Козина ухан-тоолвр бөөдг. Эн номт Хонһр гидг нериг хонх гисн үглэ холватаһинь заасмн (Козин 1940, с. 84). Иим кевэр төөлсн учрас дуулврин һол баатрмуд Жанһр, Хонһр хойрин нер бүрдэгч кев-кецнь яһад эдл болжадгнь, учр-утхарн эн хойр нерн яһад ирлцжэдгнь ода ирж медгдженэ. Учрнь: хойр баатрин нернь дуута гисн эдл далд утх-чинр зүүсн бөөнэ. Нер бүрдэгч -р суффикс Жанһр, Хонһрин нернэс нань Савр гидг баатрин нернэ тогтацас салһж болхмн. Яһад гихлэ сав-гисн сүүр савх "цокх, шавдх" гидг утх-чинртэ үүлдэгч үгин

бүрдэцд оржахнь лавта, ил болжана. Бартан аһу ик күч-чидл хурасн, шүрүтөнөр цокдг баатриг наадад Күнд харта гисн болхий.

Нер бүрдэгч -р суффикс одаһин хальмг келнд чигн бөөнө, нег үлү күүнэ нерн заагт. Эн туст Монран Михаил бичсн "Хальмг улсин нерд" гисн дегтрэс авсн күүкд күүнэ - Делгр, Саглр, залу күүнэ - Шавхр, Өнчр болн нань чигн нерд зааж болх билэ (Монраев 1984, с. 244).

Хоңһрин нернэ талдан нег сонһн цөөлһвр кеснь Г.Н. Заятуев болдг (НАА 1970, с. 134). Эн номт хоңһр гидг чинрлгч нернэ: 1. халюн, хо шар; 2. жөөлн, нэрн; 3. цаһан седклтэ - гисн утх-чинр төртөн авлго Хоңһр баатрин нернэ учринь төөлж болшго гисн сана девшүлсмн.

Эн уха-тоолвриг улм цааранднь йовулж, Монран Михаил "Жаңһрас" ирлцнһү тасрха текст авч хэлэсмн. Күүкн Цаһан нойн Богд эзн Жаңһрин зэрлгэр Бумбин ориг хортнас харсж чадх баатриг хөөһөд, һазр кедж йовсн цагла һунн наста, хоңһр үстэ улан шар чиретэ көвүн харһдг болна. Монран Михаилин бодвар, деер заагдсн иш бэрмт Хоңһрин төрж һарснас авн Улан гидг чимг үг баатрин нериг яһад дахж хадгдсиг цөөлһжөнө.

Алтн чеежтэ төрж һарсн баатр күүнэ туск хуучна домгин үлдл мөр Күңкән Алтн Чеежин нернд илдкж болхмн гиж Кичгән Төлэ заасн билэ. Дуулврт һардг Савр гидг баатрин нернд йирин бус, элдв берк баатр күүнэ туск тууль үлгрин утх-санан бас оршсн болна (Кичиков 1980, с. 431; Х. Лувсанбалдан 1987). Эн төр Моңһлын номт Х. Лувсанбалдан шишлң статьяд халһсн бөөнө.

Зөрм баатрмудын нерд чидл-чиирг, залу-зөрмг, һавшун-чадмг, мек-тах болн нань чигн сән чинр белглж темдглжэх мал адусна, аң-шовуна нерэдлһэс үүдж тогтсмн. Эдү мет нердэс бичкн баатрмудын - Алтн Чеежин Аля Шонхрин болн богд Жаңһрин тугч Догшин Шонхрин нер (шонхр "начн шовун"), мөрч Балин Улан Арслңгин нер (арслн "махч аңгин дунд хамгин күчтәнһ"), Күрмн хаана Барс мергн баатрин нер (барс "ирвс аң"), богд Жаңһрин өвк эцкин Тэк Зула хаани нер (тэк "зерлг мөрн") болн Бодн Зула хаани нер (бодн "эр һаха") зааж болхмн.

Богд Жаңһрин элңцг уг-тохмин заңшалар хойрдгч гергнөсн һарсн көвүг Шовшур гиж нерлсмн кевтө. Шовшур гисн "һурвн наста эр һаха, бодн" болжана (Мутляева 1982, с. 44). Тегэд чигн эн баатрин нернднь һунн улан гидг чимг үг хадгдснь дими биш,

орта юмн. Нертэ моңһлч С.Ю. Неклюдовин темдглсәр, гунан гисн үг болн гунан улаан гидг ниицл үг моңһл үндстө келн өмтн дунд баатр күүг домглж дуудг нег эв-арһнь болж делгрсмн.

"Жаңһриг" шинжлэч Овала Эдвин Бор Маңна гидг баатрин нернэ учриг сонһн кевәр төөлсмн. Эн баатр богд Жаңһрин шилдг бодһгудын негнь болна. Дуулврт нурһлж мөрч күүнэ үүл күцәнө, зүг зөрм дуудт тугч болдг. Аян, дээни көләр бух цергин өмн йовдг учрас Маңна гидг нер авсн чигн болх. Дээни шишлң утх-чинр зүүхләрн, эн үг цергин маңнад йовх гисн ниицл үгин ханьд ордг болна (Овалов 1982, с. 53).

Дуулврт һарчах өмтнэ зөвәр олн нерд шуудтан бурхн шажна үлгр-домгла болн һазр делкө үүдлһнө номла залһлдата мөн. Цуг иим нерд "Жаңһр" дуулврт самһарди (санскрит) болн түвд кел дамжад орж ирсмн. Эн туст Палян Владимир бичсн статья герч болжана (Палаяв 1980, с. 344-345).

Түвд келнэс орж ирсн нерд иим болж һарна: Һалдн хан, Уржн Бадм хатн, Нимн Делгр күүкн, Нигмр Делг күүкн, Һажт Алтн хан, Жилһн нойн, Шилтэ Зандн Герл хатн бас нань чигн.

Санскрит һарлтта нерд нурһлж буддан ном шажна бурхдын нерэдлһс болна, үлгүрлхд: Шагжмуни бурхн "буддан ном шажна ул сүүр төвгч", Зонква гегән "ламин шажна ул сүүр төвгч", Маһаһал "будда багшин ном хадһлач сөкүсн", Ямандаһ "буддан ном шажна догшн харсач", Мөөдр гегән "иргч цагин өршөңһү бурхн", Очр Вани "һартан һурвн шүдтэ очр бәрсн айңһ ниргүлдг теңгр бурхн", Ноһан дәрк "эм киистө евөгч бурхн", Гинәр теңгрин күүкн "үлгр домгт һардг мөрн толһата Гинәр теңгр бурхна күүкн" (Козин 1940, с. 239). Эн бурхдын тускар, бас эднө нердин учр-утхин тускар С.Ю. Неклюдовин статьяст келгджәнө (Неклюдов 1980, с. 101; Неклюдов 1980-1982).

Дуулврин зөрм өмтнэ нерднь бөөһин мөрглин һарлтта болсндан шүтлһнө чинр зүүдг болна. Эн туст хамгин түрүнд цуг моңһл угта улсин бурхн сөкүсн Делкән Цаһан өвгнө нер заах кергтө. Мал өсклһнө, һазр эдлһнө, өрк-бүлин амулң бөөдл-жирһлиг евөж сөкдг эн бурхна дүр моңһл келтнр орчлң делкөг нег бүрн бүтн юмн гиж ухалж медсиг үзүлжөнө (Батырева 1990, с. 42).

Өрүн шүтлһнө чинр зүүсн ондан нердэс Жаңһр Хоңһр хойрин болн нань чигн Бумбин орна баатрмудын зер-зев, күүчн кесн теңгрин Көк, Мала гидг дархдын нерд онц йилһрнө.

Буддан шажна урдк, бө мөрглин цагин үлдл шинжс Шар

Маңһс хаана орнд бөөдг аэлдэч Нарн Күсх (эс гиж Нар халхлач), Тенгрин Төгө Бүс болн Тенгрин Бурхн Цаһан гидг нернд ода күртл хадһлата йовна (Биткеев 1990, с. 158). Эн хойр баатрла марһа булалдад, Жаңһр Хонһр хойр Деед орнд оч, бөөр бәрлднэ.

Тенгрин бурхн көвүнд шүтлһн Ар Азин келн әмтнә дунд тархж делгрсиг зуульч-номт Г.Н. Потанин Ар-Барун Монһлын туск зурцдан түрүн болж заасиг эн аюд онц темдглх зөвтәвидн.

"Жаңһрт" һучн һурвн бурхдыг залгч Хурмст/Хормст хан теңгрин тускар ол дэкж дурдсн бәәнә. Болв эн дүр дуулврин текстд шунмһа, эркн чинр зүүжәхш. Яһв чигн һазр делкәд (Дунд орнд) болжах йовдлмудт орлцжахнь медгдхш, хәрнь юм төртөн авлго, зуг харад-хәләһәд бөөдг болна. Хурмст хаана дүр моңһл келн улсин амн билгин зөөрт болн урн үгин зокъялд, Г.И. Михайловин ухан-тоолврар, ламин шажна талдан бурхн сәкүсдин нердлә хамдан зөвөр ора кемд - XVII-гч зун жилин эргнд һарч ирсмн болна (Михайлов 1971, с. 32).

Хальмгин баатрлг дуулврт Хурмст хан цаһан, буйнч седклтә теңгр бурхдыг зална, хәрнь Эсрн теңгр болхла Хурмст хаанд өшөтә, әср, өршәңһү уга теңгр бурхдыг һарджах болна.

С.Ш. Чагдуров Хурмаст гидг нерин утх-учриг моңһл келнә ул сүүр бәрмтлж, ирлцнһү тәәлврин эв-арһ хәәсн билә. Энүнә бодлһар, Хурмаста гисн үг Деед теңгрин орнд һалын керг һарддг эрк шилтә бурхн болжана. Зуг кел шинжлһнә халхас авч үзхлә, номтын кесн тәәлврт иткхд берк (Чагдуров 1980, с. 192).

Йиртмжин болн аһар теңгрин бөөдл

Йиртмж гидг юмн эргндк сансрин нег хүвнь болдг учрар дуулврт йир ик чинр зүүнә. Аһар теңгрин болн йиртмжин бөөдл үзүлгоһар "Жаңһрин" текстд нег чигн эркн керг үүл бүтхш. Йиртмж ямр нилчән күргжәхиг, энүнд ямр оньг тусхгджихинь дуулврин оршлас медж болхмн. Дуулврин билгин йосар "Жаңһрин" түрүн гилтә бадг шүлгүдт әмтә юмн амулң жирһл эдлж чадм таалта, һазр-уснь элвг сәәхн Бумбин орн зургдсн бәәнә. Күүнә зүркн седкл бахтм, нүд авлм Бумбин нутгин тускар дарани мөр шүлгүд герчлжәнә:

Үвл уга, хаврин кевәр,
Зун уга, намраһар бөөдг,

Даарх киитн угаһар,
Халх халун угаһар,
Сер-сер гисн салькта,
Бүр-бүр гисн хурта
Бумбин орн болна... (Ж 90, 11 х.)

Эзн богд нойн Жаңһрин дүнгәсн цаһан өргән эргндк йиртмжин аһуг энүнә бадриһу алдр сүрнь, һәәхм ке өңг-зүснь эдү метәр дүрслгдж:

Өл Маңхн Цаһан уулнь
Һазр теңгр хойрин киисн болад,
Өрүн һарх нарни кәл дор
Маңхаһад бөөдг гинә.
Өргн Шартг гидг далань
Өрү-сөрү урсхлта,
Өңгтә бадмин герл һарад бәәнә гинә.
Эзн Жаңһр эврән ус уудг
Киитн хар Домб һолнь
Үвл зун уга урсхлта,
Үрглж һадр эргән балвлн
Бульглсн бөөдг. (Ж 90, 11 х.)

"Жаңһрт" һазр-усна бөөдл олн зүсн болсн деерән дүрслн үзүлжәх юмна кирцә кемжәнә тал-талдан болдг. Дуулврин бөлгүдт үчүкн довң, һорьк, цандг, булгас авн әвртә өндр хад уул, өргн дала, ик уста мөрн һол, эң-зах уга кәдә, тег күртл - цуг эн тоот ил тодар үзүлөтә.

"Жаңһрт" дурдгджах көрстә һазр деерк заяһар үүдәгдсн, һазр-һазрин дүр-бөөдлинь тодрхалжах үүдәгдлмүд һурвн баг болж хувагна:

1. Уулта, өөдм һазрин үүдәгдлмүд: дава, толһа, довун, кең, хад, уул, мөсн уул, өргл, бел, ташу, девсн, хавчл.

2. Кәдә, тал, тег һазрин үүдәгдлмүд: усн уга цөл, эжго кәдә, эрм цаһан тег, өвсн уга тал, көк девән.

3. Усрхг, намг һазрин үүдәгдлмүд: дала, теңгс, нур, һол, һолын адг, һолын цутхлн, һолын экн, һу, һорхн, булг, чальчаг, олм (улм), лаата бальчг.

"Жаңһрт" урдк цага домгин ухан-серллә ирлсн йирин әмтн болн баатрмуд бөөдг Дунд (Замбтивин, Замбулин) орнас нань

Дорд орн бөөдг болна. Үлгүрнь, Догшн Шар Гүргин бөлгт эзн нойн Жаңһр Хоңһриг хээж йовад, Дорд орнд тусна. Тенд Бумбинлэ эдл уулта, уста, тег һазр үзэд, йир һээхнэ. Цуг эннь Замбтивинцкэс юуһарн йилһрдв гидм болхла, цугтан гилтэ нернго болна. Зуг далан, тенгсин уснь нертэ болж һарна, үлгүрлхд: Сорниг дала, Хорт дала, Догшн Улан тенгс.

"Жаңһрин" бөлгүд болһнд аһар тенгрин, цагин уурин туск сонһн зөнг оршсн бөөнэ. Эн туст йиртмжин һурвн баг үзгдл зааж болхмн.

1. Чиг-борана зүүл темдглжэх: хур, цасн, хур цасни тоосн, мөндр, бүр-бүр гисн хур, билгин хар хур, делвэн көк үүлн.

2. Аһарин таал медүлжэх: зад, һан, һанду, халун, киитн, ширмин ик халун, салькн, сер-сер гисн салькн, ху салькн, заһлма киитн салькн, будн, манн, тоорм, тоосн.

3. Одн, тенгрин үзгдл: һарн, сар, һарни көл, һарна мандл, мандлж һарчах һарн, сарин герл, солһ, айһ, оһтһу, лууһин ду.

Дуулврин баатрмуд, нег үлү Жаңһр Хоңһр хойр кергтэ саамдан аһар мандлын үзгдлг эрж дуудж чадг арһ билгтэ, үлгүрлхд, Хар Кинс хаанла бөөр бөрлдсн бөлгт дээснэ баатрмуд Хоңһриг киитн селмэр хорж ядад, ик түүмр шатаһад, һалд шарж алхар седнэ. Зуг хар үүлнь бүтхш, яһад гихлэ Хоңһр догшн гидг салькн, ик хур, мөндр һурвлаг дегц буулһад, һалыг унтрачкна:

Улан һалыг овалж түлэд,
Теглгж күлэд,
Дотрнь хайхлань,
Деерэснь дееврин дүнгө
Делвэн көк үүлн һарч ирэд,
Хур, мөндр, сальк һурвлаг
Дегц буулһад, унтраһад оркна. (Ж 1, 283 х.)

Дарунь богд Жаңһр шалдг баатрмудан дахулж ирэд, Хар Кинс хааг хорта дээсн цергтәһинь дарна. Эн бөлгин эцүст эзн нойн Жаңһр бөөллһнэ йос күцәһэд, күчтә илвин эв-арһ олзлж, аврлт уга дөөнд үксн баатрмудан әмдрүлж авсн эрдм билгән үзүлнэ:

Эзн деед богд
Эрдни билгин хур орулад,
Эгц долан хонгт орулад,
Эмнн эдгәх хуриг
Эгц һурвн хонг орулв.

Өөр, цусн, шавинь
Өдр, сө уга әрлһэд,
Әрүн цаһан мирдләһән
Әдстлн әдстлв.
Әмд жиндманин әдстиг
Әдстләд әдгәһәд авб. (Ж 1, 301-302 х.х)

Кинәнәр шинжлж хэләхлә, эн бичкн тасрхаһас Жаңһр әврән бийнь төрин, бөөһин шажна болн цергин деед йос күцәж бөөхиг үзж болхмн. Ашлад келхд, Бумбин орнд эн һурвн үүл һанц нег күн - эзн богд нойн Жаңһр һартан бәрж нойрхх эрк зөвтә бөөсн санж. Эн туст Т.Д. Скрынникован "Шаман или правитель/жрец?" гидг зөвәр гүн утх-учрта статья заах йоставидн. Номтын бодврар, кезәнк (XIII-XIV зун жилмүдин) моңһлын хамг олна ах йос бәргч күн Тенгрәс заясн шинжтә төлөдән төр залж, ик церг һарддг деерән бөөһин үүл даадг бөөж. Тенгр, санср хамгла хәрлцж, олна болн сансрин хоорнд эвцәч болад, залжах төрән төвкнүлх, әмтн дунд диг-дара тогтах эв-арһта санж (Скрынникова, 1992, с. 192-198).

Урһмлын йиртмж

Ик моңһлч номт С.А. Козина ухан-тоолврар, өөрд-хальмгин баатрлг дуулвр, нег үлү "Жаңһр" экн авгтан Алта нутгт, түүнә эргндк һазр-уснд үүдөгдсн болна. Иим уха-сана нертә шинжләч 1940-гч жилд барас һарсн "Джангариада" гидг дегтртән девшүлсн билә.

Эн ашлврар мел чик, үнн гиж "Жаңһрин" бөлгүд тархаж делгрсн кесг зүсн урһмлын бөөдл чинрнь батлжана. XV-гч зун жилин дундар Эсн хаана цагт Зүнһарин улсин нутгнь зүн-дорд үзгтән Амур һолас авн, барун-өмн үзгтән Дунд Азин һазр күртл сунж, өргн ик аһута бөөсинь кен эс меднә.

Тегәд чигн "Жаңһрт" йиртмжин болн тенгрин бөөдлин кесг-кесг бүслвр үзүлэтә мөн. Дуулврин бөлгүдт уулар, һолын шидрәр, ө-шуһу, тег, тал көдә, цөл һазрт урһдг оһн-оһн урһмлын нерд элвгәр харһна. Зуг һанцхн модна зүүлин арв һар нерд бөөнә: харһа, шитм, хар модн, уласн, аһр, зандн, за, бура, яшл, ярһа, суһа, бут, арц, саң, күж.

Сенр сәәхн үнртә саң күж хойриг баатрмуд ид-сидтә әрүн

йос күцэхдөн кергдг бээсмн. Мунин Бембян редактаһар харсн "Хальмг-орс тольд" (М., 1977, 323 с.) күж гидг үгиг хуучрсн, шажна гисн темдгтәһәр "сәэхн үнртә уга һарһж әрүслдг ла" гиж цөөлһәтә. Утхарн эн үглә өөрхн сан гидг үг болхла, Хальмг-орс тольд онц салу өггдсн угаж. Зуг сангин идән гисн тогтворта ниицлтд орулад, ута төвдг нег зүүл өвсн гиһәд цөөлһж.

Тодан Буляшин "Жаңһр" дуулвриг келнә халхас шинжлсн дамшлт" гидг үүдәврт (Элст, 1974, с. 373) сан гисн үгиг һу гисн үглә хамдн бичәд, иим тәөлвр өгәтә: "сәэхн үнртә юмн, фимиам". Арц модыг, бас энүнә нег зүүл гиж тоолгдг сан күж хойриг моңһл угта келн-әмтн урд эрт цагас нааран сидтә гиж бишрж күндлдг авъяста мөн.

Дуулврин бөлгүдт модн, ө-модн, ө-шүһу модн, ө гисн йирцкү медә илдкж бәәх үгмүд олзлгдна. Кезәнә мод тәкж шүтдг йосн өөрд-хальмгуд дунд зөвәр делгрлт авсн бәәж кевтә. Яһад гихлә энүнә туск ө-чимән уг-тохмин хуучна тууж, домгт ода чигн хадһлата йова. Иим нег домгар болхла, цорос/чорос гисн Зүнһарин отгин Удун Будун тәәш Урун гидг модн эцкәс, Уули гидг шовун экәс төрж харсн болдг.

Онһган өгч хәләхлә, домгт келгдж бәәх өвкин сүүр тәвәчин нернә удн-удун гидг бөөһин шүтлһнә модна нер болжахн лавта. Будун гисн үг мудун/модун гидг һарлттань маһд уга, юнҗад гихлә моңһл, бурят, хальмг улсин келнд урлшсн о/у эгшг, урлшсн м/б хадвр әәсин хоорндк селгәллһн заңшал болсн йовдл мөн, ташр эн домгин текстд далд, әрүн шүтәни утх-сана илдкхин төлө олзлгдсн боллта. Деер тодлгдсн өөрдин тәәшин нерн ямр учрар удн (удун) моднла холвата бәәсинә ода медгджәнә.

"Жаңһрт" болн амн үгин талдан чигн үүдәврмүдт хад уул деер, цөл һазрт, эс гиж һатлһна өөр урһдг һанц мод тәкж шүтдг заң-авъяс учрна. Энүнә туст "Жаңһрин" бөлгүдт дара-дарандн харһдг һатлһна һанц модн, элсн деер урһсн өнчн ярһа модн гисн ниицл үгмүд болн Хоңһрур хандж, богд Жаңһрин келсн дуудврмуд герчлжәнә, үлгүрнә: Өнчн харһан нәәтг болсн минь! Нәрн улан бура минь!

Модна нерд амн билгин үүдәврмүдт онһдин керглгдг дүнцүлгч чинртә бүрдәлтст харһна, үлгүрлхд: суха мет улаһад унтх, урһа зандн мет һо сәәхн нурһнә. Цөөлһгч ниицлмүдин тогтацд орхларн, модна нерд ямр нег юмиг, өлг-эдиг юуһар, юунас кесинь заана: зандн һанзһ, хар модн хасвчта эмәл, шитм харһа шивә болн нань чигн.

Амулц, буйнта хөв-жирһл, мөнкин белг темдгтә гиж тоолгдг шүтәни, нәрн әрүслһтә модна нердәс хамгин түрүнд уласн зандн хойриг заахла, чик болх. Эдниг чимлһнә төлө даңгин дахдг һалвр гидг чинрлгч үг (һал-вр) моңһл келтһрин һал тәәдг йосн-авъясла залһлдатаһинь батлжана.

"Жаңһрин" бөлгүдт һалвр зандн, һалвр уласн - эн хойр сидтә модн кесг утх-чинртәһәр, бас олн зүстәһәр - Замба Зули, Далай Замба, Далай Дамба гиж келгдж. Буддан шажни тууж, домгудас орж ирсн.

Цуг эдн Делкән модна дүр-бәәдлиг бийдән шингәсн деерән, энүнә үүрг (эс гиж функц) күцәжәнә. Һалвр Зандн, Һалвр Уласна олн зүсн керг күцәдг арһнә, ижл уга берк оврнә юундв гихлә, унг-йозурнә кемжән уга гүн Дорд орнд бәәдг, һол бийнә шуд далан, эсгә теңгсин уснас шоваһад урһдг. Орань болхла теңгрин аһарт күрәд, Деед орнд тулад бәәдг. Һалвр Зандн, Уласн Зандна навч-хамтхаснә цуг әмтә-киитә юм әдгәж чаддг арһта, дөкөд болхла сидтә айсар һанхад бәәдг. Ац-бүчр деернә ав-живтә шовуд доңһдад бәәнә гидг (Митиров, 1980, с. 259-263). Иим һәәхмжтә модыг ямаран кевәр дүрслж үзүлсиг Жаңһрин бөлгүдәс сунһж авсн хойр тасрха герчлжәнә. Дүнцүләд хәләтн:

1. Теңгр һазр хойрин шавшлһнд
Шиирин дөрвн далан тал дунднә урһсн
Һурвн Һалвр Зандн модни бүчрт,
Дундк модна заагтнә суугсн
Толгсн шар торһа... (Ж 67, 41 х.)

2. Дала дунднә урһгсн
Дамб Зули модни
Дала Дамбин бүчрнә
Далн тавн теңгрин аһар тал шавшхдан
Дара эк Сиддин айсар яңһлдв.
Һол дунднә урһгсн
Һурвн Һалвр Зандн модни
Һаслң Замбан бүчрнә
Һатц цуудан күнкнхдән
Һанжур Данжуриин айсар һанхна.
У Зандн моднә тумлалж сержнә.
Улан шар бүчрнә
Өөһин цецг болв... (Ж 90, 171 х.)

Урһмын тоот "Жаңһр" дуулврт энгин болн ниилж бүрдсн зүүцл үгмүдэс тогтсн болна, үлгүрһнь: хулсн, зегсн, шарлжн, бетк, керсн, шуура өвсн, өлн өвсн, ээрү өвсн, көк девән өвсн, өөһин цецг, бадм цецг. Эдү мет зерлг урһмын йирнкү нерһнь өвсн, ноһан гиж келгднө. Зуг өсквр урһмын, тер дотр тэрә-темснө нерд "Жаңһрт" угаһинь онц темдглх кергтө. Эн бәрмтиг учртан авхла, "Жаңһр" дуулвр йир эрт, элһцг-хулһцгин үй цагт үүдсн боллта. Зөрм урһмлыг төкж шүтдг кезәнк йосн-авъясин үлдлэс одаһин хальмгуд шарлж күж хойриг биширж, төклин эрүслгч чинртэд тоолдгиг оһытан авх йоставидн.

Мал аһрусна тоот

Хальмгин баатрлг дуулврт һардг мал-адусна төрлһн жигтө олн. Зүсн-төрләрн хоорһдан эдн әңг-әңгәр хувагдна. Цуг аһрусд тус-тустан бәәх тежәмл адусн, зерлг адусн болн аң шовуна өәмг тогтана. Эдн дунд өөрд-хальмг улсин заңшал болсн дөрвн зүсн өсклһнө мал йилһрнө. Энһнь - үкр, мөрн, темән - һурвн зүсн бод мал, бас деерһнь бог мал - хөн. Яман адусна тускар "Жаңһрт" үг хая һарна. Бәәхтө-жирһлтө Бумбин орһахн яма гидг юм бөрдгө чигн бәәсн биз. "Ядурхла яма бөрдг" гиж мана өвкнр наадад келчксн биш. Делкәд нер туурсн номт Паллас Хальмгин теегәр зуульчлхдан (XVIII-гч з.ж) хальмгуд яма бөрдгөһинь, эс гиж цөөкнәр бөрдгинь темдглһн билә (Паллас, 1809, с. 480).

Нүүдлч күүнә седкл-зүркнд таалта, хан-нойдын бахмж болсн, күч-чидл, байн жирһлинь медүлжәх то-томж уга сүрг мал ке-сәәхнәр дүрслсн шүлгүд "Жаңһрин" бөлгүдт хара биш. Үлгүрлхд, богд нойн Жаңһрт Арслһгин Улан Хонһр кел бәрж авч ирсн Хар Жилһн хан әң-шаду уга олн малта болна. Энүнә элвг-делвг зөөрин тускар эдү метәр келгдж:

Адуни захаснь хойр хонгт гүүлгәд,

Өрәхн гиж давж һарв.

Һурвн долан хонгт гүүлгәд,

Үкрин захаснь өрә һарв. (Ж 60, 58-59 х.х.)

Цаарандһнь Хонһрт бас эн хаана һурвн долан хонга һазрт идшлж йовх темәнә болн хөөнә сүрг харһна. Алдр богдын шалдг баатрмуд тохж ундг, килмлж асрад, заядар өсгсн хамгин сән гисн күлг мөрдиг иим шүлгәс үзж болхмн:

Талвин сәәхн ташуд,

Киитн булгин уснд,

Көк девән өвснд

Тав болж йовсн

Зурһан миңһн арвн хойр күлгүд...

(Ж 60, 78 х.)

Ажглад хөлөхлә, Жаңһрин баатрмуд күцөж йовх керг-үүлһнь, кежәх бәәр-бәрлдәнһ шинж-темдгәрн йоста феодальн дәәни авцта болна, яһад гихлә учр-шалтгһнь икнқдән онстан орн улсин хаана мал көөж авх, идг һазр булаж эзлх, хәрин нутг дәәлж, эрк медлдән, номдан орулж авх.

Йириндән дуулврт хад, нойдын сүрг аду көөсн йовдл баатр күүнә зөргтө үүл гиж магтад, нер-цолһнь дуудж туурулх авъяст тохрж. Тегәд чигн "Жаңһрин" зөрм бөлгүд мел эн сюжетд зөрүлж нерәдснд өврх юмн уга. Дарук бөлгүдин нер авад хәләтн:

1. Орчлһгин Сәәхн Мингийян Алт Түрг хаани алтн шар цоохр агтыг Жаңһрт авч ирсн бөлг.

2. Ар Үзгт бәәдг Шар Кермн хаани шур делтө, сувсн сүүлтө сәәхн күрң һалзн адуг Хонһрин көөсн бөлг.

3. Тавн ор һаргсн Төк Бирмс хаана замгта нуурин көвөд заядар өсгсн долан сай тунжрмудиг Санлын догдлулж көөж авч ирсн бөлг.

"Жаңһр" дуулврт һардг тежәмл адусн дундас түрүн орм эзлжәхнь мөрн болдг. Учрһнь юундв гихлә: сән мөрн угаһар баатр чигн уга, холын аянд мордлһн, бәәр-бәрлдән чигн уга болдг биший. "Жаңһрин" бичврт (текстд) агт, күлг, ажрһ, гүн, тунһү (түрүн дөкж унһлсн гүн), үрә (һурвн наста мөрн), бәәсн (хойр наста гүн), сарва, дааһн, унһн гисн зүс, төрл болн насарһнь темдглж нерлсн мөрдәс нань, зуг һанцхн тууль-туужд һардг шижтө мөрдин тускар даңгин келгднө. Энһнь онц тохма арнзл күлгүд, тунжрмуд болна.

Темән гидг адусиг бас төрл, зүс, насарһнь темдглж: атн, буур, май (нег бөктө), туулн (тавн наста), таалыг (һурвн наста), торм (хойр наста) темән, ботхн.

Бод, бог малас "Жаңһрт" хатяр биш харһдгһнь: бух, үкр, цар, туһл, хуц, хөн, хүрһн. Бод малын эр, эмиг болн насинь заахд һунн, һунжн, дөһн, дөһжн гисн шишлң үгмүд цөн бишәр олзлгдна.

Өсклһнә малын нернлә зерглөд, "Жаңһрт" делгү авин кест

зерлг адусин нерд дурдгсн бөөнө, үлгүрнь: буһ, марл, тек, зүр (зерлг яман), хулан, тэк (зерлг мөрн), гөрэл, гөрөсн, бодн, шовшур (һурвн наста эр һаха). Берк ховр адуснас занын тускар келгднө.

Аң-аһурсна дунд "һурвн күчтө" - арслң, өтг (аю), барс онц йилһэтө. Үүнэс нань чон, үнгн, арат, туула, зорхн, ялмниг зааж болхмн. Дуулврин текстд цуг зерлг әмтн йирңкү аң гөрөсн, хортн, хумстн гисн нерәдлһтө.

"Жаңһрт" ө-шуһу модн заагт, уулд, уста болн тал һазрт бәәршдг олн зүсн шовудын нер дурдсн бөөнө, үлгүрлхд: һәрд, бүргд, начн, шонхр, элә, хун, итлг, тас, керә, ууль, нүһсн, тоһсн, харада, богшурһа, тоһһа, дегдәмл.

"Жаңһрин" бөлгүдәс авсн эн бәрмтс өөрд-хальмгин өвкнр һанцхн мал өскөчнр биш, бас аң-гөрөс аңдг улс бәәсиг ил тодрха кевәр герчлжәнө. Иим ашлвриг элвгәр харһдг аңһучин келц үгмүд батлжана. Сидтә туульсла әдл дуулврт һарчах зәрм адусн, аң, шовуд чигн баатрт туслдг учрар келнә билтә болна. Үлгүрин төлә келхд, иим хув арһ баатрин күлгүдт (Арнэл Зеерд, Оцл Көк Һалзнд бас нань чигнд), амргин хар цурхд, арслң һәрд хойрт, мөнгн живртө богшрһад заягдж.

Саамдан адусн әмтн, аң, шовуд баатриг эркн биш үкләс аврна. Энүг цөөкн бәрмтәр цәәлһий. Нег дөкж Арг Улан Хоңһр Замбл хаана нутгас хәрж йовад, же гитлән зовад, муурад, бас дегәд өлсснәс кәлтә уха-серлән алдад, унад кевтдг болна. Мел тер келмә һурвн хун нисж ирәд, Хоңһрин болн мөрнәннә амнд әмрүлгч ирл тәвәд, сергәж бөсхна.

Хоңһран хәәж йовсн богд нойн Жаңһр Дорд орна тамд тусхларн, шав-шархан күшлин (хулһна) авч ирсн эрднин модна хамтхасар әмнж әдгәнә. Жаңһриг Теңгрин орнас һазрт буухднә һәрд шовун тус нилчән күргнә.

Зуг хая-хая мал тохмта адусн баатрин күцәж йовх керг-үүлднә харш болна. Үлгүрнь, Теңгрин Хавш цаһан буур Орчлңгин Сәәхн Мингъянур дәврнә. Аврлт уга догшн адусн шүдән һал цәклтл хәврәд, амнасн арвн хойр әктә түүмр шатаж тәвсн бийнә, хоран баатрт хальдаж чадсн уга.

Моңһл келтн дунд өргнәр делгрсн мөрн адус тәкж шүтдг йосн "Жаңһрин" бөлгүдт үлмәһән олж. Үүнәс нань талдан чигн аһурсна шүтлһн шуд, эс гиж далдар харулгдсн бөөнә. Келхд, "Жаңһрин" бөлгүдт оңһн сәкүснд сәтрәлсн шар цаһан хөд, оңһн делтә цаһан мөрд болн май цаһан темәд дурдгднә.

Сәтрә мал, үлгүрлхд, хө тәкж шүтхин туст дал түлж шинжлх, шар нард мөргж шаһа чимг бәрх, һал тәәх, бас нань чигн элңцг-хулңцг цагин авг-бәрц герч болжана. Эзн богд Жаңһрин цаһан өргән өнцгинь аң-адусиг шүүрдлж ноолдсар сииләд зурж:

Барун талк өнцгинь
Барс, өтг хойраг
Базһлдулн сиилв.
Ар талк өнцгинь
Арслң зан хойраг
Мөлтклдүлж сиилв.
Зүр марл хойраг
Зүтклдүлж сиилв. (Ж 2, 133 х.)

Номһр "аңгин авцтаһар" янзлж сиилсн зургудыг Евразин уужм тал һазрт скиф улс бәәршж бәәсн кемд тогтсмн гиж тоолна (Жуковская, 1990, с. 75).

Адусн әмтн, аң, шовуд заагас бух, хөн, чон, керә онц йилһрнә, яһад гихлә эн дөрвиг моңһл тохмта улс эрт урдас деел отг-өвк үүдәгч (тотем) гиж үздг бәәсн. Әдү мет шүтлһнә йосн хуучна цагт лавта бәәсиг Зүнһарин өөрд болн Ижл һолын хальмгудын отг-әәмгә хань тогтац иткүлжәнө. Эдн дунд ода күртл чонс, бухс, керәт гидг отг-әәмг туужин ут туршт хадһлгдж ирсмн. Иим утх-сана Хальмгин номт Г. Авляев эврәннә шинжлһнә статьястан девшүлсн бөөнә (Авляев, 1989, с. 58). Хөд (-хойт) гидг отг-әәмгә нерн хөн гисн үгәс һарсн болта гиж, мана нертә туужч У. Эрдниев "Хальмгуд" гисн дегтртән бичсн билә. Эн ухан-тоолврар болхла, хальмг келн әмтнә уңг-житх болн Барун Моңһлд бәәдг дундк (XV-XVI-гч) зун жилмүдин хойтын үлдл хоорндан эркжән уга залһлдата мөн (Эрдниев, 1985, с. 55-58).

Баатр күүнә чидл-чиирг, зөрг, шулун-шудрмгинь, хурц хараһинь нань чигн зүсн-шинжинь кирцж үнлхд тууль-туужд, тер дотр "Жаңһр" дуулврт мал аһурсна, аң, шовуна дүр-бәәдл, зан-бәәрнә йир икәр олзлгднә. Эн халхд үлгүр болм тоотнә: мал адуснас - бух, буур, бодн, аң адуснас - арслң, барс, өтг, чон; шовунас - һәрд, бүргд, начн, элә. Иим учрас эн үгмүдин зәрмнә баатрин нер дахж, цол-зергинь дуудж йовхнә дими биш гиж сангднә.

"Жаңһрт" кезэңк цага өөрд-хальмг улсин эдл-ахуһин керг-үүл тодрха кевөр үзүлэтэ. Өмннь мал-адусна тускар келхлэрн, нүүдлин таалд тогтсн эдл-ахуһин холлгч эв-арһнь мал өсклһн бөөсмн гиж темдглэвидн.

Мана хол өвкһр эрднин эрт цагас авн аду, темэ, үкр, хө, яма үржүлж өскж йовсиг дуулврин оln бөрмт герчлжэнэ. "Жаңһрин" текстин кесг халхстнь адуч, мөрч, темэч, үкрч, хөөчин тускар келгдсн бөөнэ. Дуулврин бөлгүдт дала гидг малын сүргүдин тускар, мал идшлдг, услдг һазрин тускар ол дөкж келгднэ. Үлгүрлхд, баатрмудын агт мөрдиг көк ноһан урһдг, идг сээтэ, киитн булгин уста Самба уулын ташуд хөрүлдг болна.

Мал гисн юмн байн зөөрин, бөөхтэ жирһлин темдг, амдрлин булг гиж медүлгджэнэ, яһад гихлэ мал адусн үс, ноос, мах, кесг эдл-ууш болна һарин эрдмин эдл өгдг болна. "Жаңһрин" текстд тежэмл болн зерлг адусна үс, ноос, арсар кесн хувц-хунр, сав-сарх бас нань чигн өдр-бүрин эдлврт кергтэ тоотс дангин гилтэ дурдгсар йовна, үлгүрнь: мөрнэ килһсәр кесн цалм, күдрин шүрвсин күлэ, унһн дах, буһин арсн уут, арсн тулм, буһин арсн уут, ишкэ кевнг, арсн хуйг, үстэ кевс, бортх, текин өврөр һоллгсн арм болн н.ч.

Дуулврт мал өсклһнлэ зерглэд бас аңһучлһна тускар келгджэнэ. Эн түст уулд, ө-шуһу модн заагт, тег һазрт бөөршдг кесг зүсн аң, шовуна нерд болн аңһучлһна шишлң үгмүд герч бөрмт болжана, үлгүрлхд: авлх, аңһучлх, гөрөс көөх, гөрөс шахх, аң харвх, шову харвх, шову буульх, бас н.ч.

Баатрмуд болхла зерлг адусна бат гисн арс-көрсәр уйж кесн хувц өмснэ, үлгүрнь: текин, эс гиж буһин арсн шалвр, хул бишмд. Дээни хол аянд һарад йовхларн, зууран бууж амрхларн, Жаңһрин баатрмуд хаһад алсн зерлг буһ марлын махиг бүклэрнь шарад идххэнэ.

Күмснэ болн ундын нердэс икнкнь махна, үснэ зүүлтэ хот-хол болна. Цаһан идэни тоотс йир оln: аэрг, арк, арз, хорз, дарц (дарс), ээдмг, хөөрмг, кимр, үсн, тосн. Махта зүүлин хотас шишлң заагдснь: үкрэ, хөөнэ, буһин махн болжана, бас өөкн, шөлн. Шарсн заһсна тускар чигн келгджэнэ. Хальмг улсин заңшал болсн хотин дееж - цээд онц шүлгүд нерэдгдсн бөөнэ:

За гидг түлэһән түлэд,

Богд Жаңһрин бөөшнд балц улан арзин сүүрт суугсн цагт баатрмудыг балын амтар балһулдг, балтын амтар тамшулдг, зун амтн төгсгсн идэһәр, оln зүсн ундар тоодг болна. Эдү мет нэр-наадн болхд гиичлүллһнэ цуг йос, авг-бәрциг нэрн кевөр күцэдг бөөсмн. Тооврт оржах амтнд хамгин түрүнд цаһан идэ бөрүлдг. Ташр гиичнрэн тоосн кемд нар дахж зөв эргэд, зүн, барун дунһра болад суусн баатрмудын ахлгчаснь эклэд, даруһь насарн ах күндтэ улсиг гиичлүлдг заң-авъяста гиж номт Пахута Аркадий темдгсн билэ (Пахутов 1980, с. 191).

Хурдн Цаһан зам эзн нойн Жаңһрт эгл биш, хәрнь онц - шүүсн гидг нертэ хот кеж өгнэ:

Хурдн Цаһан замнь
Шүүсинь белдэд ирв
Эзн нойн Жаңһр
Шүүсэн зооглг уга
Уха тунһаһд сууна.

(Ж 2, 165 х.)

Дуулврт баатр күүнэ күч-чидл немдг өврмжтэ әрүн идэни тускар келэтэ бөөнэ. Богд нойн Жаңһр Шар Гүргү хаана бәрэнд бөөх Хоңһриг хээж йовад, хаалһдан теңгрин һурвн арагни күүкнлэ учрна. Же гитлән муурад, әрә көндрж йовсн Жаңһрт тер һурвн өршәнһү сөөхлэс элдв сән хот өгнэ. Мел тер даруһь Жаңһрин әмн-цогцднь аһу күчнь хәрү орад ирнэ:

Тиигж йовн гидг болхнь
Теңгрин һурвн күүкн
Өмнөснь күрэд ирв.
Зун амтн төгсгсн
Идэ авад ирв.
Идэһинь зооглад, Хоңһран сурв...

(Ж 1, 272 х.)

Шулмсин орнд туссн Хоңһриг согтаһад унтулхин төлэд шулм күүкд терүг күчтэ хату хорзар шахж тоона.

Дуулврин бөлгүдт күүкд улсин, залусин, дээни кесг янзин элдв сәәхн хувцна тускар келгджэнэ. Лавлж келхд, иим хувцсин

нерд харна: дах, девл, бишмд, кевнг (кемнг), лавшг, шалвр, бииз, терлг, улв, киилг, махла, халвн махла, альчур, бүс, лувц (лүвч); башмг, һосн, миимин улан һосн. Эн хувц-хунриг юуһар кесмб гихлэ: арсар, ноосар, ишкәһәр, эдәр, ончта гисн торһар. Хувциг сээхн зеегәр, цаһан мөнгн болн алтн утцар хатхж кеерүлдг бээснь текстәс ил болжана.

Алтн, мөнгәр бас талдан чигн үнтә зүүләр кесн кеерүлин тоотас тасрхан уга келгддгнь: алтн санжлһ, сувсн (совсн) сиик, лаң шар алтн ээмг, мөнгн гинж, мөнгн токуг.

Үнтә эрдни чолун заагас ол дөкж келгддгнь: шур, сувсн, хаш, биндерья, улан шил.

Хальмг келн өмтнә өвкс деедс алт, мөнг, зес, төмр, болд, күрл, хорһлж, цө сәәнәр медж, эдлж йовсмн. Цуг эн тоотыг олзлж кесн кегдлмүдин өөдөн чинринь буульж магтсн мөр шүлгүд дуулврин кесг халхс эзлнә. Дуулврт хамгин олар харһдг үнтә зүүл - мөнгн болна. Учрнь юмб гихлэ, цевр мөнгәр давтж кесн, эс гиж мөнгн цокарта, мөнгәр цутхсн кегдл әрүн шүтәни болн нәрн һольшг юм белглж темдглнә. Дуулврт мөнгәр кесн хәр һару эдлврин юмна нерд харна. Энүнә арв шахунь мөрнә тонгла холвата, үлгүрлхд: мөнгн дөрә, мөнгн ууд, мөнгн бүүрг, мөнгн эмәл, мөнгн хазар, мөнгн цулвр, мөнгн көмлдрһ, мөнгн малян мөнгн иш, мөнгн бөглә, мөнгн ширә, мөнгн үүдн, мөнгн ааһ болн н.ч.

Алтар цутхж кесн, эс гиж алтлсн кегдлин нерд болхла дуулврин текстд невчк баһар харһна, үлгүрнь: алтн темнә, алтн цуур, алтн йатһ, алтн тах, алтн омрувч, алтн худрһ, шар алтн түг.

Дуулврт төмрәр, болдар, күрләр, зесәр, цөөһәр кесн эдлл бас зөвтә орман эзлжәнә, үлгүрлхд: төмр бээшн, төмр бахн, төмр тергн, төмр жид, төмр өлгә, төмр бочк; төмр цев; болд алх, болд хәәч, болд тулһ; күрл мөнгн шам, зес хоңшар, цө хәәсн.

Эдл-ахун бээцин болн хот кедг хоран кергтә тоот дунд арсн, төмр, модн, шаазң сав-сархин болн талдан чигн юмна нерд хара биш: бедр, хүвң, шаазң, ааһ, тавг, утхур, ухр, шанһ, бортх, уут, шүрвсн утцн.

Бурхн шажна, мөргүлин йос, авг-бәрц күцәлһнә тоотас - цөгц, зул, мөрн зул зааж болхмн.

Хальмгудын өвкнр - өөрдүд күнд аца зөөхләрн, аца ачдг адус (темә, мөр, цар) болн төгәтә кәлг улалж олзлдг бәәж. "Жаңһрин" текстд дөрвн төгәтә хасг тергнә болн хойр төгәтә маңһд тергнә тускар келгднә:

Өвгн арһсан ачад,
Көвүг дааһинь унулад,
Маңһд тергнә ардас
Көтлөд авад һарв. (Ж 60, 45 х.)

Маш Малин Шар дарһ
Һучн тавн хар һалзң ажрһ улалад,
Хасг төмр терг татад,
То уга олн таңһчас
Арз цуһлуdiv. (Ж 1, 109 х.)

Кезәнәс нааран хальмгуд герин олн зүсн урллһна көдлмш кәһәд йова, үлгүрлхд: ноос зуллһн, ишкә цоклһн, арс-көрс болвсруллһн, эдл-ахун болн бээцин эркн кергтә тоот белдлһн. Арсар, ноосар, ишкәһәр болн модар, чолуһар, төмрин болн алт, мөнгнә зүүлн тоотар кесн кегдлмүд хальмг улсин заңшал болсн урн эрдмнь зөвәр өөдөн кемжәнд бээсит герчлжәнә, үлгүрнь: хувц-хунр уйлһн, арс эд-бод келһн, сур-цуан, чимг-кеерүлин, һосн-башмгин болн дархна керг-үүл.

Нүүдлин орн-нутгин олна бүрдәц

"Жаңһрт" ик кезәнк цага өөрд-хальмгудын феодальн ниид олна бүрдәцин онцлг тусхагджана. Яһад гихлэ өөрд-хальмгудыг негдүлж, нег нутг улс бүрдәх саамд һанцхн махн-цусна төрлин хәләцәр биш, хәрнь һазр-усна хәләц бәрмтлж тогтасмн.

Олн гисн хамцулгч медәг нерлж темдглхин төлә дуулврин текстд әдү мет үгмүд олзлгдж: улс, олн-өмтн болн таңһч. Сүл, эцүс үгнь шишлң хальмг болна, яһад гихлэ иим томья үг (эс гиж термин үг) моңһл үндстә өөрхн төрл келнд тас уга. Таңһч гидг үгин "олн-өмтн, олн улс" гисн утх-чинрнь "Жаңһрт" хара биш учрна, үлгүрлхд, иим тасрхад:

Бумбин долан сай таңһч
Мөн эзнәннь өлзәд
Эрә багтмар бүүрлгсн,
Тана мана уга дүрклгсн бәәдг. (Ж 60, 206 х.)

Эн мөр шүлгүд Бумбин орнахн ямаран ик һазр нутгтав, тооһарн ямаран олн өмтнтәв гисн сурврмудт лавта хәрү өгчөх

деерэн эн жирһлтэ сээхн орна улс отг-ээмгэ цүүгэн уга, хоорндан ни-негн бээхиг медүлжэнэ.

Иийд олна болн һазр-усна негдлин деед зергин янзиг темдглжэх үгмүдэс - орн, орн-нутг, төр гисн үг заах кергтэ. Хэрин орна үлмэд бээх нутгиг оруд нутг, хан, нойнас үлмэтэ олыг алвтн гиж нерэдсн йовна. Бумбин орна һазрт далн келн алвтн бүүрэн олсн бээдг.

Богд Жаңһрин шидр цергин боднгууд байн эзлгч нойд болна. Цуг эдн эврэ улсан, өвкин отг-ээмгэн һарджах болжана. Элэд, ик девскр һазр (территорь), бүкл нутг толһалжахнь - хаадуд, эздүд болна, ташр хоорндан эдн ахлгч эзн, ах хан, ах нойн гиж йилһрнэ. Цуг Бумбин ориг залжах, төр шажн хойриг һартан бэржэх богд Жаңһр деед эзн гисн цолта мөн. Энүнэ эрк медлд далн орн-нутгин хаадуд бээдг санж.

Хан, хатн, нойн, нойхн, аһ, тээж гисн ик цол-зергтэ цаһан ястһрас нань баячуд, сээдүдин тоод оржах арһта, ямга күмн баһ биш. Эдн дунд ахлгч күн, дарһ күн, элч, түшмл, хувргуд, эс гиж лам багшнр, гелнгүд. Эн тоод уңг-тохмарн байн, яду йилһэн уга, зуг эзн хаандан, орн-нутгтан, төрскиндэн ач-тусан күргсн төлө онц зөв, эрк шилтэ болсн дархн улс оржана.

"Жаңһрт" угта, байн улс болн уг уга, угатынр йилһэн тодрхаһар үзүлгдж. Алвтна ик зунь хар яста эмтн болжана. Эдн кемб, ю кедв, ямаран мергжлтэв гихлэ, керг-үүлэрн эдн адуч, темэч, үкрч, хөөч, түлэч, үсч (үс зөөдг), көтч, дархнч, зам, арһсч, зарц, сөөвч, мухла, ялч болдг.

Дуулврт Сунһрва нертэ нег күчтэ байн күүнэ тускар келгдженэ. Эн күн богд эзнэ өргэд тасрхан уга эрк, чигэ орулж, Жаңһрин алвтынр дунд алдршгсн болжана:

Эзн Жаңһрин эврэни меддг

Элвг далн келн алвтднь

Байар һаргсн

Байн Сунһрван бэрүлдг эрк. (Ж 1, 304 х.)

Дуулврин талдан нег ормд Зунһру байна тускар зэнглгдженэ. Зунһру байн хан эзнэ өргэ бээшнд болдг нээриг теткж, Жаңһра нутгт элдв байнарын туургсн мөн.

Байн, бээхтэнь хоорндан хэрлцхлэрн, дамжн зэкрх йос эркжэн уга сэкдгиг иим нег соньн бэрмт герчлжэнэ. Алдр богд Жаңһрин өргэн элвг сүүрт зуг арвн миңһн өрк-бүл закрдг нойдыг орулдг санж. Наадкснь орх зөв уга:

Тарчан ач Хо Жилвн дарһ нойн
Тавн миңһн өрк медгсн нойинь
Тэкмэрън ораһад тал һазр көөдг,
Түмн өрк медгсн нойинь
Тедү мет суулһдг,
Түмн өрктөһэс өөдөнкинь
Эн арзин сүүрд
Эрэ гиж ордг.

(Ж 2, 136 х.)

Эн мөр шүлгүдэс нүүдлч феодалын нерн-тоомсринь уг-тохмарнь, алвтарнь, маларнь кирцж үндлгиг медж болхмн. "Жаңһрин" дуудт дээлж дорацулгдсн орн-нутгуд татлһан болн алван өгч күцэх үгцэн, бооцан тускар келгджэхнь хатяр биш. Үлгүрнь, Күчтэ күдр Заарин Зан тээжин орд Бульһрин көвү Догшн Санлыг йовулжаһад, богд Жаңһр иим зэрлг болна:

Эл болад бээхлэ,
Тэвн жилэ татлһ,
Миңһн нег жилэ алв өгч,
Оруд нутг болх аминь авч ирич.

(Ж 60, 64 х.)

Зөрм тужчһрин ухан-тоолврар, алв гидг юмн татлһна һол янзнь болдг уршгар нүүдлин мал өскөч эдл-ахуһин сүүр деер үүдж тогтсн Бумбин орна эртк феодалын чинриг илдкжэнэ (Эрдниева 1990, с. 136). Дуулврин текстд хулдх, гүүлгх, сольх, долх, шаңх йовдл баһ бишэр харһна. Үлгүрнь, Арг Улан Хоңһр аянд һарад йовх деерэн далн агтин үнтэ луудн гидг цергэ бүсән бүслнэ, түмн өркин үнтэ цаһан биизэн өмснэ. Аһа Шавдл хатн тэвн агт күлгин үнтэ күчр ке сээхн халвн махла зүүнэ. Богд Жаңһрин миимин улан һосинь уйхд, һанцхн зуузаһинь ишкж уйхин төлө зун алт мөнгөр шаң өгнэ, давхргинь кехд далн алт мөнг өгнэ. Жаңһрин хурдн Арнэл Зеерд күлгиг уһһн цагтнь сай мөнгөр хулдх авч. Күнд һарта Саврин ундг Күрң Һалзниг нег сай болн түмн өркэр долыг өгч авсн болдг.

Дуулврт кесг янзин гер-бөөрин нерд харһна: хар уурцас авн сүркэ сээхн орд харш болн күчтэ бат шивэ күртл. Олн зүсн бэрлһ, тосхлтс, эмтн бээдг бөөр, герин нердин ханьд ордгнь: жолм, ишкэ гер, аср, өргэ, бээшн, харш.

Хотн, пахр, балһд, күрэ, хурд, киид, бөөр, шивэ, баз, хаша - дуулврт кирцөһэрн йир ик болн баһ, жижг бөөр һазр, цергэ

шивэс, эдл-ахун тосхлтсин нерд харна. Зөрм бөрлн, тосхлтсин, үлгүрлхд, өргэ бөөшн, шивэсин кемжэ болн нань чигн онцлгудын тускар Жаңһрин текстд олар харһдг делнгрнһү цээлгч үгмүд герчлжэнэ: хойр асрта шар цоохр бөөшн, йисн давхр эр цаһан чолуһар бэргсн, йисн давхр хар болд үүдтэ бас, күнд цаһан хадар кесн шивэ.

Богд Жаңһрин таңсг ке бөөшнгиг дүрслж үзүлснь күүнэ уха-сана өврүлж, зүрк-седкл догдлулна: арвн давхр, йисн зүсн өнгтэ, тавн асрта, дүнгэсн алтн торлг бөөшнгинь зурһан миһн арвн хойр чадмг гисн урчуд делдж бэрсн болдг. Бөөшнгин һазак, дотакинь үнтэ эрднь чолуһар, сиилврлсн модар, ясар, өнгтэ шилэр, сөөхн зургар чимлж кеерүлсн санж.

Дуулврн текстд орд харш, өргэ, бөөшн, шивэ, бээр, хурл тосхж бэрсн саамд олзлгддг кесг зүсн тосхлтын болн кеерүлин тоотыг зааж болхмн: эр цаһан чолун, хад чолун, күр чолун, болд, төмр, күрл, мөнгн, алтн зес, модн, шил, һал шил, үсн шил болн нань чигн.

Дуулврт келгджэх сүртэ ик цогц бөрлһс, хальмгудын өвкнр - өөрд болн эртк цага талдан чигн моңһл келтнр XIII-XIV-гч зун жилмүдт Байкалын цаадк уужм өргн һазрт балһсна кев-янзга хот, селэд тосхж йовсиг батар лавлжана. Хан, нойдын өргэ, бөөшнгүд, хурл, күрэн хаша-хаалһс хулд-гүүлгэнэ, урн эрдмин, сойлын болн бурхн шажна делгрлтин цутхлң болжаснь мөн гиж профессор Эрднин Урубжур темдглсн (Эрдниев 1990, с. 139).

"Жаңһрин" бөлгүдт баатр күн өмсдг хувц-хунр болн зүүдг лүвц, зер-зевнь үзүлгдсн бөөнэ. Дуулврт һардг баатриг күлг мөрн угаһар, өмн бийин зевсг угаһар санж, ухалж болшго мөн. Нам зөрм зер-зевсгнь һөөхмжтэ, йиртмжд уга ончта болсн деерэн эзн баатриннь йилһгч темдг болна. Үлгүрин төлө келхд, богд Жаңһр эврәннь шалдг арвн хойр боднгудасн юуһарн онцрж йилһрдв гихлэ, зуг һанцхн богд нойн ик гидг, утарн найн хойр алд көк зандн армта болдг. Энүгэрн бээр бөрлдхлэ, ямр чигн чадмг баатрас давж һардг мөн. Хоңһр болхла болд үлдиг үлү сээнд тоолж, Савр күнд ээв балтыг шүүж авсн, Гүзэн Гүмбнь - иштгэ болд хар шорнчиг деерлксн.

Баатр күүнэ оньдин кергдг киитн месин тоотас иим һурвн зүсн тус-тустан бөөнэ:

1. Чавчдг болн керчдг зевсг: балт, ээв (хээв) балт, үлд, мишл, селм, болд, ханжал, бөрнк;

2. Шивж хайдг болн шаадг: арм, жид, шор, шорнч, нумн-саадгин сумн, һодль сумн;

3. Шавдж цокдг зевсг: маля, елдн, товриг.

Дуулвр үүдэгчнр баатр күүнэ күчтэ маляд оньган икэр тусхасмн, юнгад гихлэ сән маля баатрин бахмж болдг. Тегэд чигн малян сән чинринь магтсн, буульсн, күүнэ седкл догдлулм мөр шүлгүд "Жаңһрин" дуудт баһ биш.

"Жаңһрин" кесг бөлгүдт хуучн цага зевсг - бөдүн довньг, бас унгтаһинь суһлж авад, ү түмн дээснэ өмнөс дэврдг аһр зандн модн цөн биш дурдгдна. Үлгүрнь, эдү мет зевсгиг Хар Кинэсин болн Шар Маңһсин туск дуудт дүрслсн бөөнэ. Минь эн зевсгиг һартан атхж бэрсн Арг Улан Хоңһр то-тоомж уга олн дээснд дэврнэ. Иим кевэр бээр бөрлдән баатр күүнэ һавшун йовдл, залу-зөрмгиг үзүлжэхэс нань аһр зандн модар үүлдлһнд анхун цага зевсгин учр-уршг илдкгджэнэ. Үүнэс иштәһәр Хоңһрин дүр-бийнь зөвөр хуучн болад чигн бөөх. Зуг хөөннь цагин селгәнд Хоңһр күшдән одаһин баатрт хуврсн болна. Иим ашлвр темдгтэ номт Кичгән Төлө кесн билэ (Кичиков 1976, с. 47-48).

Деер бүрткж заасн зер-зевсгэс нань "Хурдн Арнзл Зеердиг хулха авгсн" болн "Догшн Хар Кинэс хаана туск" хойр бөлгт бу, бууһин сумн, буута церг дурдгсн бөөнэ. Эн аюд өөрд-хальмгуд XVII-гч зун жилэс авн дэрэр хадг зер-зевиг сән гидгөр медж авсиг, нам цааранднь эврәннь цертән олзлжасиг сануулх кергтэ.

Баатрмудын зер-зевнь йирин биш, илвтэ, авта болчкад, эн көрстө һазр деер кегдсн биш болж харна. Үлгүрлхд, Арг Улан Хоңһрин үлднь ав иктә учрас онц Билгин Шажн Шарвн нертө болдг санж:

Көгшн Көк дархн күүчн кегсн,

Күмнд уга Мала дархн давтгсн

Күск мет урчуд үрәслгдсн

Шажн Шарвн нертө үлд. (Ж 1, 237 х.)

Эн мөр шүлгүдэс Хоңһрин үлд теңгрин орнд үүдэгдснь ил болжана. Энүг кесн дархн урчуд һазрин күмн дунд уга гиж медүлгджэнэ. Тегэд чигн баатрин иим илвтэ зевсг Билгин Үлд гисн нер зүүдгнь дими юмн биш.

Жаңһрч Баснга Мукөвүнэ дуудт (Ж 67, 65-80 х.х.) "довтлхла, һал цәклдг" илвин күчәрн туургсн, йирин биш үлдин тускар дуулгдна. Энүг авхулхин төлө богд Жаңһр Хоңһриг ик аюлта хол аянд йовулна. Шар Бирмс хаанад бөөдг эн күчр өөмшгтэ зевсгиг оч авнав гиһэд Арг Улан Хоңһр өмнөсн хаһин гинэ. Шар Бирмс хан өмн мет хөөртө билгин үлдән орна толһа

бийд, йисн тоха һазр дор бултулж хадһлдг санж. Эн үлдиг һарһж авхла, герлнь нарни герләс долан давхр үлү болдгж.

Баатр Гүзән Гүмбин оһн давхр иртә цусни хар шорнч бас ид-шидтә болна, яһад гихлә эн сүркә зевсг эргндән зурһан алд һал дүрвүлдг арһта мөн. Берк кевәр төрндәтә учрас эн догшн үлдин үзүрәр күүнә цогц махмудт әрә күрм цацу, шав авсн күүг кедү сәәнәр әмнв чигн, әрк биш үкләсн хадһлдгә санж.

Әдү мет догшн үлдиг яһж кедг эв-арһин тускар дуулврт бас тодрхаһар келгдженә: әкн авгтан үлдиг дөчн йисн хонгт моһан хорт тәвж хадһлад, һарһж авсна хөөн дараһар дөчн йисн хонгт һалд болн киитн хар салькнд хатадг болна. Эн ик барата, сүртә зевсгиг үзсн хортн дәәсн уха алдтлан сүрдж әәдг:

Һурвн давхр мөргтә,

Һучн давхр иртә,

Тавн алд ут,

Зурһан алд улан һал

Шатн дүрвдг Цусни хар шорнч.

(Ж 60, 289-290 х.х.)

Бумбин орна күчнә болн түүнә богд эзнә чидл-чииргин белг темдг болжах Жаңһрин аһр зандн арм басл күчр ид-шидтә, ав иктә болна. Хоңһрин үлдлә әдл богд Жаңһрин арминь бас домгта хәәртн Күчтә Көк дархн күүчн кесмн. Богд Жаңһрин армиг ямаран хурц кевәр дүрслсиг иим тасрхаһас үзж болхмн:

Әмндән хадһлгсн

Аһр зандн армнь

Зурһан миңһн аһр зандн модни бетк

Зүүһәд кегсн,

Зун текин өвриг зүүһәд

Һурвн зун тәвн алд һоллн кегсн,

Түүни деегүр

Зурһан зун агт мөрни шүрүсәр

Деегүрнь ораһад девл таттсн,

Алмс болдар үзүрлгсн. (Ж 1, 237 х.)

Баатр күүнә зевсг Төв (Цутһлн) Азъд делгрсн кезәңк заңшалар даңгин керглгддг чимг үгтә (эпитеттә) болдгиг, тиигчкәд эн эпитет цагин йовудт зевсгин нернә чинр зүүдгиг түрүн болж Жаңһрин баатрмудын зер-зевин цуглавриг шинжлсн номт Кичгән Төлә темдгллә (Кичиков 1976, с. 54).

Үлгүрлхд, богд Жаңһрин армнь ик зуудан Шар цоохр арм, Хоңһрин үлднә - Билгин шажни шарвн, Саврин балтнә - Найн негн алд әәв балт гиж нерәдгдсн йовна. Һурвн һолын һатцас ямаран чигн жижг бә хаж тусдг Алтн Чеежин аһу ик саадгнь Көк киивр гисн нертә.

Баатр күүнә зүүдг хувц-хунрнь дуулврт дәәни лувц (лувц/лувч) гидг шишлн үгәр нерәдгдженә. Баатр күүнә хувцна нердәс - хуйг, кө хуйг, улв, дуулх, луудн зааж болх билә. Баатрин зер-зевин болн хувцна утх-чинр зааж дүрслхд жаңһрчнр үрглжд оньган икәр тусахцхана. Учрнь юмб гихлә, цуг эн тоотыг күцәхд берк ховр, әвр бат, йир үнтә эрднин зүүлтә эд-тавр кергтә. Дәкәд болхла белдж кех кәдлмшнә дегд оралдата, амр биш болжана, үлгүрлхд, Арг Улан Хоңһрин һанцхн үлднә долан түмн өркин үнтә болна, төмр цокарта дәәни бүснә далн агт мөрни үнтә гиж келгдженә.

Төрл улсин хәрлцә темдглжәх үгмүд "Жаңһр" дуулвр үүдәсн кемд тогтсн кезәңк гер-бүлин бүрдәциг илдкженә. Тер үйд өөрд-хальмгуд дунд төрл-садна хәрлцә темдглжәх шишлн үгмүд өргнәр тархагдсиг дуулврин текст лавтаһар батлжана. Энүнлә ирлцәтә термин үг болһн элгн-садна тодрха, диг-дарата хәрлцә заажадг мөн. Иим ухан-тоолвриг хальмгудын тууж шинжләч Эрднин Урубжур келсн бәәнә (Эрдниев 1985, с. 187). Әкин талк элгн-садн улсиг һаңцнр гидг, хәрнә эцкин талас элглхлә, төрл, эс гиж төркн гидг.

Мергжлтнрин бодвар, төрлин хойр талыг темдглжәх үгмүд нег уңг-житхтә, хоорндан элгн-садна хәрлцәтә баг әмтиг, кезәңк ик өрк-бүлин гишүн болһниг заасн бәәнә.

Богд Жаңһр һунн наста Шовшуран Шажн Девә хаани нутгт бәәдг экиннь һазрур мордулхин өмн:

- Тер көкржәсн Көк Маңср уул үзж бәәнч?

Экинчн төркн,

Эврәнчн һаңцнр бәәдмн тенд (Ж 60, 249 х.)

- гиж келсн үгнь экин йосна цагт болн экин төрлин тооллһиг санулсн деерән, хөөннь эн диглән эцкин тооллһар сольгдсиг меулжәнә гиж болхмн (Гучинова 1990, с. 55).

Төрлин деегшлгч болн дорагшлгч (эс гиж эцк, эк хойрин) шуһмар "Жаңһрт" әдү мет үгмүд бәәнә: уг, тохм, өвкс, өвк аав, баав, өвк эцк, эцк, көвүн үрн, ах, дү; әәж, эк, эгч, күүкн үрн, окн, дү күүкн; өвгн, эмгн, залу, гергн; ач, зе, жич, жилик; хадм, ик хадм, баһ хадм.

Күүнэ унг-тохмин салтр гисн медэг үрн, үддл гидг хойр шишлц үгэр нерэдж. Дуулврт бээх төрлин хэрлцэ заажх үгмүд хоорнд ик хадм, bah хадм гиснь ончрна, яһад гихлэ номтирин үүдэврмүдт эс темдглгдсмн. Хальмг улсин төрл-садна диг-дара шинжлсн номт Корсункин Цернэ статьяст болн барлгдсн материалмүдтнь эн хойр термин бас уга (Корсункиев "Хальмг үнн" 1992, № 1).

Деер заасн бэрмтиг оньгтан авч хэлэхлэ, "Жаңһрт" эцкин талас унг-тохмин долан үй күртл келгджэхнь лав болжана: унг-тохм, уг-өвк - эцк - үрн - ач - жич - жилик. Иим ашлвр хамгин түрүн дуулврин хол дүр болжах Жаңһрин унг-тохмин иш бэрмтэр лавлгджана. Жаңһр кенэ салтр бээсмб гихлэ, үүнэ хулнцг эцкнь Бумб Зул хан, элнцгнь Тэк Зул хан, эцкнь Үзң Алдр хан болж харна. Жаңһрин бийиннь унг-тохмг Шовшур үрнь үрглжүлсэр бээнэ.

Зөв-йосна болн эмнүлин медрл

Хальмгин баатрлг дуулврт зөв-йосна хэрлцэтэ болн зарһ-зергин диглэ холвата кезэнэк зэрм заң-авъяс, авг-бэрц тусхаж үзүлгдсмн. Хамгин түрүнд эннь ик чинртэ бооца кехд, эс гиж эркн керг шийдж батлх саамд амлж келдг андһар, шахан хойр мөн.

Дуулврт келгдсэр, андһарлжах болн шаха өгчөх күн келсэн батлж, эркжән уга үгдән күрхин төлө нег зерг селмән долах, сөгдж мөргх, бас нань чигн йос күцэдг бээсмн. Үлгүрлхд, Бөк Цаһан баатр Хар Кинс хаана өмн эдү метөр андһарлна:

Өср Улан Хоңһриг
Кел бэрж чадх би!
Үүниг эс авч чадхнь,
Эзн хаани маляла харһж үкс би!
Эрлг хаани засгла харһж үкс би!

(Ж 60, 308 х.)

Андһаран батлхар, Бөк Цаһан баатр догшн хар селминнь ир дола дөкч долаһад, Кинс хаана мөңк цаһан ширэднь мөн күрч һурв мөргв.

Бумбин орнд бас талдан чигн нойдын нутгар керүл-цүүгэ йилһж, оln зүсн эрлһ хэлэж, керг шийдж таслдг шишлц зарһ бээснэ тускар дуулврин кесг ормд келгднэ. Үлгүрнь, Дарвд

Алтн хаана көвүн Дава Жилһн баатр богд нойн Жаңһрин Торлг бөөшнгин өөр цуглрсн оlnа чирэд зарһан иигж медүлнэ:

Эзн Жаңһрин хөөрн билэ,
Шар холын һурвн хаанла зарһцад,
Шахан уга зарһан авад харлав.

(Ж 60, 228 х.)

Хар Жилһн хан заманлань зарһцсн уйн bah наста көвүнэ һундлыг нэрн кевөр хэлэж шалһтха гиж, түшмл сөөдүдтән заж келсинь һурвн бичкн баатрин бөлгэс йир сөөнөр медж болхмн:

Энгин оln сөөдүдтән
Эн көвүнэ зарһ кетн гив.
Эдү чигэ көвүн иим сонһн йовдл
Һарһв гиж гемшэж болш уга болад,
Эврәннь заман гемшэв. (Ж 60, 132 х.)

Бумбин орнд төрин зарһ һардх йос нөөрт барун һарин дүңһраг ахлгч Күңкән Алтн Чеежд даалһгсн болдг:

Байн Күңкән Алтн Чееж
Далн хаани нутгин
Төр шажн хойриг
Һар деерән бэрэд,
Ямр ик берк зарһ ирв чигн,
Түдл уга хаһлад,
Хар торһн дөрвлжн деер суудг гинэ. (Ж 60, 7 х.)

"Жаңһрин" текстд тооһарн bah биш зарһ хаһллһна үүл теткгч термин (томья) үг олзлгдна, үлгүрнь: закан, засг, зарһ, зэрлг, гем, буру, зөв, эрк, йосн, ээл, андһар, шахан; засх, зарһцх, гемшөх, ам авх, шаха авх, андһар өгх (кех), ээлтх, ээл болх, керг шүүх болн нань чигн.

"Жаңһрт" учрдг зарһ-зергин медэ илдкжөх томья үгмүд, эс гиж терминс, өөрд-хальмг дунд зөв-йосна хэрлцэ болн ирлцнһү авъяс тогтсиг тодрхаһар үзүлжәнэ. Деер заасн, бас талдан чигн томья үгмүд профессор К.Ф. Голстунский белдж, 1880 жил Петербургд барлж һарһсн "Моңһл-өөрдин законмуд" (орсар "Монголо-ойратские законы" 1640 г.) гидг хуранһуд оршва.

Дуулврин текст кезәнк Дорд үзгин орн-нутгар (Төвд, Энеткг, эс гиж Иньд, Китд) өргнөр делгрсн, тендэс шар шажна

лам, хувргуд авч ирсн эмнүлин эв-архин дамшлт болн тер цага эмнлнэ бөөдлиг тусхаж бөөнэ.

Талдан нег халхаснь авад хэлэхлэ, "Жаңһр" дуулврт бөөһин мөргүл шүтлһнд сүүрлгдсн эмнлнэ номин кесг эв-архин бөрмтс хадһлата. Хар Кинс хаана бөлгт Гүзэн Гүмбин цусни хар шорнчас шарх авсн баатрмудыг үклэс аврхин төлө хамгин сэн эмчнриг наар гиж дуудсн тускар келгдсн бөөнэ:

Тер шортнь хоома шархтгсн күмн
Догшн номар гүрмөн келгүлгсн бийнь,
Эмин сөөһинь ууһад,
Эмчин сөөнд үзүлв чигн,
Эгц дөчн йисн хонгт
Үкдг андһарта гинэ. (Ж 60, 290 х.)

Арг Улан Хоңһр Бирмс хаана орнд бөөһэд, күндөр гемтсн болад кевтхлэнь, хан хатн хойр дала гисн эмч, зурхачнрт үрвр кеһэд, гем-шалтгиннь учринь медтхэ гиж зачна:

Миңһн эмч дарандан сууһад,
Торһн утцар сутцинь бөрцхэв.
Миңһн зурхач авч ирэд,
Зурхан ном хэлэлһв. (Ж 2, 190 х.)

"Жаңһрт" бө, удһн, отч күн кергдг шүтлһнэ авцта эмнүлин эв-архин тускар хара бишөр келгднэ:

Эн күүг өмдрүлж авхмн гиж,
Шар Ширмин хан келв.
Отч, бөөдөн илгэв.
- Ода эн күүг (Хоңһриг)
Яахла хорнь төөлрх? - гив.
- Хорта юмсиг хорарнь
Хөрү төөлрүлх кергтэ - гив.
Тегэд хорта юмсиг хорарнь
Хөрү төөлрүлж авб.
Өнчн тарха эдгв. (Ж 2, 303 х.)

Нам нойн богд Жаңһр эврэн шүтлһнэ авцтаһар эмнж домндг билгтэ болж һарна. Догшн дөөснлэ бөөр бөрлдэд, үклин шав

авсн шалдг баатрмудан эзн богд Жаңһр эрднин зүүлин эм өгөд, эргүл-мөргүлин йос күцөһэд, эмрүлэд эдгөһэд авчкдг арһта:

Эрдни бадмин һурвн хамтхасиг
Элкн деернь тэвэд, һурв хээкрнэ:
- Эрдни модна хамтхасн болхла,
Эн Хоңһрим эдгэтн! - гиж,
Һурв хээкрэд оксн дуунд
Өср Улан Хоңһр босад ирнэ. (Ж 2, х. 337)

Жаңһр эзн нойн дангин гилтэ мөн дарунь эрүл-менд болһдг эрүн цаһан эм олзлдг болна. Үлгүрнь, Арнэл Зеердиг хулха авчкж гисн зэңгтэ довтлж ирсн үклин шавта Аксхлан Харвада адучиг үйин цаһан эмэр эмнэд, агшн зуур өминь аврсн болна:

Көвүн хотта цусн болад
Кевтсн бөөдг болна.
Үйин цаһан эмэн цацад,
Үүд түүд күргл уга
Эдгөһэд авб. (Ж 2, х. 312)

Алтн Чееж Жаңһрла бөөр бөрлдсн бөлгт күүкд күүнэ орлцтаһар баатрин өминь илвин арһар аврдг эртин цага йосн-авъясин тускар туужлгджана. Эн бөлгт Арг Улан Хоңһр үкм дүңгөһөр шавтсн Жаңһриг аврхин төлө түүнэ даларнь орсн суминь һарһж автн гиж ээжэн эрэд сурна:

- Ээж, үүнэ далднь йовгсн сумиг һарһж өгтн!
Эрүн шагшавдта эм, ээж таниг
Һурв алххла һарх, - гиһэд бөөхлэ,
Көвүнөннь седкл тебчөд,
Хойр алхад һурвдхла,
Шархин амн деер һарч ирчкөд,
Унл уга бөөһэд бөөнэ.
- Ээж, эн юнгад иигснь энв, - гиж
Арг Улан Хоңһриг сурсн цагт
- Хөрд һаргсн хөөт жилд
Хаврин эмнг гүүдэн саахар эргж йовхд
Ажрһ гүүнд һарсиг тачаж һарсар
Һарл уга бөөдг биз, - гиһэд

Эдү метин үүлдвр дуулврин нань чигн бөлгүдт харһна, үлгүрнь, Хоңһр маңһсин орна Шар Бирмс хаана дуулх үлд хойриг Жаңһрт күргж өгсн бөлгт.

Аш сүүлднь келхэс: "Жаңһр" дуулврт мана өвкһрин оюн-ухани байн билг-эрдм оршсн мөн, тер дотр зөв-йосна болн эмнүлин медрл гүүнэр шингж, одаһин күртл хадһлгдсар йовата.

Кесг илвтэ, авта йовдлмудла (үлгүрлхд, тэрн умшлһн, цалт келһн, саң шаталһн, тэкл төвлһн) залһлдата бөөһин шажна кезэңк хэлэцин болн хуучн цага авг-бэрцин үлдл мөр "Жаңһр" дуулврт сөөнэр хадһлгдсар бөөнэ гиж болхмн. Эн туст дуулврт болжах үүлдврмүдт шунмһаһар орлцжах зүүдч (зүүд тээлдг), далч (дал түлж, дал шинжлж ээлдг), шо нээрж үздг, белгч (белг бэрдг) улсин нилч йир тодрхаһар үзүлэтэ.

Бумбин орна аэлдэчнь Күңкән Алтн Чееж, зүүдчнь Гүзән Гүмб бөөсн болна. Шалдг баатрмуд болсн деерән эн хойр төр, йосна илвч күүнэ үүл күцэдг болна. Алтн Чееж ирэд уга йирн йисн жилэ юмиг аэлдж келдг, өңгрсн йирн йисн жилэ юмиг тааж меддг билгтэ болдг.

Баатрмуд зэрмдән бө, үдһна туслмж хөөнэ. Үлгүрлхд, Хар Кинс хаана бэрэнд бөөх Хоңһриг олж авхин төлө богд Жаңһр арвн хойр онрд алдршгсн эрүн цаһан үдһннь туслтха гийһэд дуудж авна. Удһн эмгн һурв дэкж белг оркснд тус болв (Ж 1, 294 х.).

Дуулврин баатрмуд олн зүсн илв үзүлж чадна бас ав-живтэ ааль-мекән һарһна. Кергтэ цагтан эдн юмн биш болж хувлж чадна, тийгчкэд жигтэ гисн йовдл үүлднэ. Үүнэс нань баатрмуд эрлг чөткрин, бирмд шулмсин аваснь гетлхэр, бас күчтэ маңһсас өмөн аврхин төлө тэрн умшна, күзүндән өлгөтө мирдэрн эдс тэвж зальврна.

Богд нойн Жаңһрин эрүн шүтэни мирднь болхла, нам үксн күүнэ эм орулдг арһта болна:

Ачт бурхдын зокагсн
Эдст цаһан мирдэрн эдс өгв, -
Өрә гиж көвүн келн, амн орв.

(Ж 1, 274 х.)

Өңг белглж темдглдг йосн амн үгин билгт, нег үлү баатрлг дуулврт йир ик чинр зүүнэ. Моңһл уңг-тохмта улсин келнд өңг-зүснэ шинжс мал аһрусна, урһмлын тоотыг, күмснэ зүүд, эс гиж олна-ниидин йилһлтиг зааж нерлх саамд хол сүүрнь болдг мөн. Жаңһрин белг болһнднь нурһлж цаһан, шар, хар, улан, көк өңг заасн үгмүд олзлгдна. Нертэ моңһлч Тодан Буляшин тоолһар, эн үгмүд керглгдг давхцаһарн иим диг-дарата болна. Олзлгджах диг-дараһарн түрүн ормиг шар (320), хойрдгч ормиг хар (291), һурвдгчнь - цаһан (191), дөрвдгчнь - көк (116), тавдгчнь - улан (100) гидг өңг заагч чинрлгч нерн эзлжэдг болна (Тодаева 1976).

Эн холлгч өңгин нерэдһс цуг моңһл келтһрин йиртмжин зург бүрдэж тогталһнд өөдөн үнлһтэ гиж номт Н.Л.Жуковская ашлж темдглсн билэ (Жуковская, 1990, с. 76). Өңгин нерэдһсин белгдиг, эднэ диг-дараһин утх-чинринь оньгтан авч, өңг заасн чинрлгчсиг олн зүсн нийцл үгмүдин тогтац дотр яһж керглгдгдгнь шинжлж хэлэй. Шар гидг чинрлгчтэ нийцл үгмүд. Эврәннь шуд утхас нань эн чинрлгч нерн бурхн шажна өңг белглж темдглдмн. Тегэд чигн "Жаңһрт" даңгин шар шажна, эс гиж шарин шажна тускар келэтэ йовна. Үүнэс иштәһәр шар өңг эрүн шүтлһнэ, мөргүлин авг-бэрцин немр утх-сана илдкнэ. Шар өңгин белг темдг дуулврт харһдг нийцл үгмүдин дотр олн зүсн юмна чинр заадг мөн, үлгүрнь:

1) тэкл шүтэни болн мөргүлд кергтэ тоотыг: шар алтн сүм, шар алтн нарн, шар алтн түг, кир уга шар хадг, шар ширмин һал;

2) эрүн чинртэ тосхлтс (өргө, бөөшн, бумблв, сүм, хурл), теднэ дотрк кегдлмүд: алтн шар бөөшн, шар цоохр өргө (бумблв), шар алтн бахн, шар алтн ширә;

3) баатрмудын аһу ик күчтэ зер-зев: күнд шар болд, догшн шар шорнч, шар цоохр арм, наһд шар балт;

4) сав-сарх, өлг-эд, чимг-кеерүл: далһа шар цоохр ааһ (шаазн), шар болд хөөч, алтн шар альчур, шар торһн бүс, шар торһн улв, лаң шар сиик, шар алтн товч;

5) мал аһрусна, шовуна зүс: һуун шар торм, шар цоохр адун, шар цоохр агт (күлг), шар яман, шар цоохр итлг, шар бүргд.

Шар гидг үг күүнэ (ик зуудан хад, нойдын, лам хувргин) нернэ хань тогтацд нег хувнь болж орна (Биткеев, Овалов, 1990, с. 309): Шар Бирмс хан, Шар Маңһс хан, Шар Гүргү, Һалдн Шар лам, Талвн Шар лам.

Хар гидг чинрлгчтэ ниицл үгмүд. Эн өнг бас кесг невр утх-уха илдкж, му йорин, хар, хорта юмнла залхдата болна. Эдү мет шилжмл, далд утх-чинр хуучн цага, кезэңк моңлмудын, тер дотр өөрд-хальмгудын ухан-тоолврлань ирлцжэнэ.

Хар өңгин белгдл олн ниицл үгмүдэр дамжж, кесг юм нерэднэ:

1) авлһнла залхата домгин үзгдл болн өмтө-киитэ юм, Деед, Дорд орна илв-далвта тоотыг: харһугин хар там, арвн тавн толхата аср хар мус, задын хар үүлн, билгин хар хур;

2) күүнэ заң-бөөдл, авг-бэрцтэ холвата йирнкү медэс: хар сүмсн, хар санан, хар нөөр, хар мөр, аршан хар нольмсн;

3) шидтэ зер-зев, цергэ эрүн зүүтэ юмн: догшн хар селм, хар болд үлд, ахр хар үлд, хар болд шорнч, идр хар адрн, күдр хар хуйг, хар цоохр туг;

4) цогц махмуд, хувц-хунр, өлг-эд, унд: күдр хар хавсн, дөрвн хар туру (савр), хар торһн бишмд, хар торһн шиврлг, хар ишкө кевнг, хар торһн дөрвлжн, манр хар арз;

5) орд харшин тосхлтс, дээни шивэ, бээр герин дотрк юм: хар цоохр бөөшн, шил хар бөөшн, хар болд шивэ, хар зандн харац, хар модн уньн.

Хар гидг чинрлгч нерн икнkdән маңһсин орна хаадын болн баатрмудын давхр нернэ хань тогтацд орна: Хар Кинэс (Кинс) хан, Хар Жилһн хан, Шовт Хар баатр, һунн Хар бодн бас нань чигн. Зуг Жаңһр богд нойна шалдг баатр Бульһрин көвүн Догшн Хар Санл гидг нернэ ханьд хар гисн үг сән йорин утх-учрта болж һарна гиж Биткән Николай темдглсн билэ (Биткеев, 1990, с. 399).

Хар өнг дуулврин текстд олн утх-чинр зүүдг деерән дүрслгджэх юмна сән чигн, му чигн талкиг илдкнэ. Хар гисн үг Дорд орнд бөөдг йир бусын юм, Бумбин орна дээсн болсн маңһс күчтэ мус, бирд, эрлг шулм үзүлсн цагт зөвэр өргнөр олзлгдна: хар тамин йоралд бөөдг кекдг киитн хар бальчг, хар болд хоңшарта, зүр шилвтэ шулм эмгн.

Цаһан гидг чинрлгчтэ ниицл үгмүд. Хар өңглэ зөрү болсн деерән цаһан гисн үг шилжмл утх-сана илдкж, оньдин сән зүүтэ болдг. "Жаңһрт" цаһан өңг кир уга эрүн цевр, гегән шүтәни белг темдг гиж тодлгдна. Цаһан өңг бас амулң бөөдл-жирһлин, хув-кишгин белгдл мөн.

Цаһан өңгин белг-темдг ниицл үгмүдин хань тогтацд орж, кесг зүсн юм нерэднэ:

1) тәкл шүтлһнэ болн мөргүлин йос күцәлһнэ кергллтс: эрүн цаһан ширэ, эрүн цаһан мирд, үйин цаһан эм, мөрн цаһан зул, цаһан тәрни;

2) шүтәни чинр үүргтэ тосхлтс (бөрлһс), уулмуд, теңгр йозурта әмтиг, теднә цогцин эрүн мөчмүд: зун цаһан хурл, Бумбин цаһан өргө, Бумбин Манхн Цаһан уул, Делкән Цаһан өвгн, Теңгрин көвүн Бурхн Цаһан баатр, эрүн цаһан удһн, бурхн цаһан хатн, бурхн цаһан толһа (маңна, дарцг цаһан чееж);

3) бээр бөрлдхд кергтә зер-зев, йиртмжин үзгдл болн үүдәгдлмүд: ут цаһан үлд, өнчн цаһан хуйг, күдр цаһан саадг, догшн цаһан дун; күр цаһан мөндр, овхл цаһан үүлн, эжго эрм цаһан кедэ;

4) мал адусна, шовуна зүс бөөдл, урһмлын, сав-сархин болн нань чигн юмна нерд: өл манхн цаһан туула, хурдн цаһан итлг, хумха цаһан бетк, далһа цаһан шаазн, ут цаһан хувц, эр цаһан чолун, эр цаһан элсн.

Цаһан өңгин нилч баатрмудын нер үүдәлһнд зөвәр ик. Цаһан гидг чинрлгч үг Бумбин чигн, дээснә чигн талкин әмтнә нерн заагт хатяр биш, үлгүрнь: богд Жаңһрин талк - Күүкн Цаһан нойн, Мала Цаһан бөк, Хурдн Цаһан зам, Хурдн Цаһан гевкү, Өңг Цаһан байн; дээснә талк - Одн Цаһан баатр, Ут Цаһан бодн, Арслңгин Бөк Цаһан әмч.

Цаһан, эс гиж ондана эрүн цевр, әмнг, әдстә гисн утх зүүсн үг Бумбин нутгт бээршсн сүртә уулмудын нернә тогтацд даңгин ордгиг онц темдглх кергтә, үлгүрнь: Манхн Цаһан уул, Мөсн Цаһан уул, Эрс Цаһан уул, Арслңгин Цаһан уул, Көндлң Цаһан уул.

Цаһан гидг үг уулын нернд ол дәкж харһдгнь өөрд-хальмгин өвкнр дунд уул тәкж, мөргүл кедг йосн-авъяс эртинәс өргжсиг герчлжәнә. Тегәд чигн бумбтахна тәкж шүтдг хамгин эрүн гисн уулын Бумбин Цаһан уул гиж келгднә.

Улан гидг чинрлгчтә ниицл үгмүд. Эн өңгин белгдл дуулврин текстд баһ биш орм эзлнә. Улан гидг үгәр юмиг нурһлж сән таласнь үндлг болжана. Улан өңгин утх-учрнь, энүнә белг-темдгнь ниицл үгмүдәс медгднә. "Жаңһрин" бөлгүдт улан гидг чинрлгч кесг тоотыг темдглнә:

1) үлгр-домгин һарлтта болн эрүн шүтәни чинртә, тәклин үүргтә юм: илвин улан тулм, тамин әср улан нүкн, бумбин улан тамһ (тииз), улан солңһ, оһтр улан туг, улан цоохр туг, улан хуврг, Бумбин улан ура;

2) аң адусна, малын зүс: түүкө улан чон, хурдн улан күлг, оһтр улан цар, улан хөн, улан бодн;

3) цогц махмудын мөч, күүнэ чирэ зүс: цүсн улан хачр, энжр улан элкн, өмн улан хол, минт улан урл;

4) эд-тавр, урһмл, идэ-унд бас нань чигн юм: увъяр улан торһн, миимин улан һосн, улан шар бичр, нэрн улан бура, зандн улан цө, бал улан арз, мал улан шир, улан торһн жола;

5) йиртмжин үзгдл болн үүдэгдл: улавр (улвр) шар нарн, манр улан тоорм, нэрхн улан тоосн, ханһа улан эрг, зам улан хаалһ.

Улан гидг үг баатрмудын нернэ тогтацд орж, тедниг магтж дуудх үүрг даана: Арг Улан Хоһр, Хошун Улан баатр, Ёунн Улан Шовшур, Балин Улан Арслн, Мал Улан баатр, Бадмин Улан баатр, Нэрн Улан баатр, Будин Улан баатр.

Көк гидг чинрлгчтэ нийцл үгмүд. Эн өңгин белг-темдг маш хуучн, тиигчкэд хамг моңһл келн улсин, тер дотр өөрд-хальмгуд дунд ламин шажн делгрхэс (XVI-XVII з.ж.) өмн заншал болад бөөсн Мөнк Көк Тенгрт мөргж шүтдг йосн-авъясла холватань малд уга.

Тенгр бурхнд шүтлһнэ үлдл мөр болн "Жаһрин" баатрмуд Тенгрин орна деедстэ, теднэ баатрмудта чигн харһж хэрлцдг йовдл дуулврин текстд баһ бишиг ажглж болхмн.

Негдвөр, Бумбин баатрмуд дээни хол аянд мордхларн, эркжэнго Тенгр бурхнд хандж, берк түрү цагтан көк оһтрһуһас аврлт уга дээсн деер шүрүн салык көдлүлөд, цас, хур, мөндр буулһж чаддг билгтэ. Дөкэд болхла Жаһрин шалдг баатрмуд Тенгрин орнд Көгшн Көк дархн нөкд урчудтаһан кесн зер-зевөр агслата болдг. Энүнэс иштөһөр Бумбин баатрмудын зер-зев (үлгүрнь, көк кийвр саадг, көк жилн сумн), лүвцин өнг цөөлһхлэрн, йирин бишинь, деерэс заясн аһу ик күчинь медүлжөнө.

Арг Улан Хоһрин хурдн Арнзл күлгин зүснь көк болдгнь бас йирин йовдл биш гиж сангдна. Эн күлгин нериг дуулврин зөрм бөлгүдт Көк Ёалзн, Арнзл Көк, Бурхн Көк гиж тал-талданар дуудна. Ашлад келхлө, һанцхн зер-зев, дээни лүвц биш, нам баатрмудын күлг мөрднь чигн бас деед Тенгрэс заягдсн болжана. Иим агтын тускар гүүхлэрн, салыкнас хурдн, хасн сумнас шулун, уул деегэр һэрэдэд нисж чаддг арһта гиж келгддгнь дими юмн биш.

Көк гидг чинрлгчтэ нийцл үгмүд белг-темдгин авцта юм цөөлһж нерэднэ, үлгүрлхд:

1) тенгр аһарин сүзглж бишрдг үзгдл: жиндмнин көк солһн, одт көк тенгр, көк үүлн;

2) малын, аң шовуна, урһмлын зүс: көк һалзн тунжрмуд, өл көк арслн, оһтр көк чон, өл көк һөрд, көк девән өвсн;

3) баатрмудын эмэл хазарин, сур цуцаһин зүүтэ юм: көк болд ууд, көк күрл дөрө, көк торһн цалм (жола, цулвр).

Көк гидг үгин сүзг бишрлтин утх-чинр Шажн Девән хаана нутгт бөөдг Көк Манср уулын нернд шингсн санж, яһад гихлө эн уулыг төкж, мөргүлин әрүн йос күцөдг йовдл "Жаһрин" текстэс үзж болхмн.

Тооһин белг-темдг

То нерэдлһнэ утх-чинр, энүнэ белгдл "Жаһрин" текстд юуһарн ончрдв гисн төриг зөрм таласнь моңһлч номт Н.Л. Жуковская 1980-гч жил барлгдсн статьядан зөвөр кинәнәр шинжлсмн (Жуковская, 1980, с. 207-212). Иим учрар иш татж авсн бөрмт ажглж, ирлцнһү ашлвр кехдән эн шинжлэчин то баглж диглх зарчм болн тооһин утх-чинр цөөлһх эв-арһиг олзлввидн.

Үнн үгин төлө келхд, урднь болхла хальмг улсин амн билгин зөөр судлачнр "Жаһрин" текстд керглгддг тооһин нерэдлһсиг урн зокъялын дүрслгч эв-арһла хамднь хөлөж, дуулврин бийән даасн нег онц халхнь гиж үздго билө.

Нарт делкән ке-сөөхниг, нег үлү баатрлг дуулврт үзүлгджәх йиртмжин һөөхмжтэ зокмжиг зэ, цаг, тооһин халхас эс кирцж кемжәлхлө, бүрн күщднь дүрслж болшгонь ил. Тегэд чигн то-диг гисн юмн "Жаһрин" утх-чинрин аһуг улм өргжүлж, дуулврин дүрслгч эдлвриг заядар байжаж бөөнө.

Дуулврин текстд цуг үгмүд, тер дотр тооһар дамжж келгдснь зәңглж медүллһнэ туст даву утх-чинрин үүргтө болдг. "Жаһрт" юмн бөлһна то-диг, түүнэ шинж, ямр нег үүл йовдлын кирцә-кемжөн негн гидг баһ тооһас эклж, хамгин ик дүншүр (100 млн.) гисн тооһар төгснө.

Түрүн арвнас олзлгч дигәрн хойр - 386 гидг то йилһрж һарсн бөөнө. Дарунь олар керглгддг тооһас арвн - 283, долан - 202, һурвн - 197 гидг то болна. Цааранднь олзлгч зергнь баһрх талан кецөсн негн - 187, дөрвн - 160, нөөмн - 105, зурһан - 94, тавн - 91, йисн - 28 гидг то дара-дарандан бөөршнө. Иим тооллһ Тодан

Буляш 1976-гч жил барас харсн "Жаңһрин" келнэ тольдан кесмн (Тодаева, 1976).

Сүзг бишрлтин туст эркн хол то түрүн арвнд багтна. Һурвн, дөрвн долан гидг то эрт цага монһл келтирин үлгр-домгин ухалһта холвата болна. Эн һурвн то деер арвн гидг то немж болхмн, юңгад гихлэ сүзглж бишрх утх-чинрнь ламиш шажн делгрсн үйд күч авсмн. Эн туст өргнөр олзлгдг, үлгүр болм арвн хар нүгл, арвн цаһан буйн гидг ниицл үгмүд герчлжәнә.

То бүрин олзлгч таалын туск шинжллтән дуулврн кесг йовдлын үндс сүүр болсн Һурвн гидг тооһас эклий. "Жаңһрин" бөлгүдт Һурвн гидг тоолгч нергә ниицл үгмүд йир элвг, үлгүрнь: Һурвн жиндмн, Һурвн һалвр заңди уласн, эрдни Һурвн бишмд, Һурвн шар толһата хүн, теңгрин Һурвн күүкн, көкнә Һурвн товч, Һурвн тулм алтн, сарин Һурвн мацг, Һурвн бичкн баатр (Аля Шонхр, Хар Жилһн, Хошун Улан).

Дуулврн "Һурвнтсин" тускар үг харсн цагт, икнқдән илвтә, шидтә юмна болн үлгр домгин әмтсин тускар туужлгдна. Үүнәс нань, әрүн үүлин йосн дуулврт оньдин һурв дәкж күцөгдлгнь, ташр иим керг йовдл һурвн өдр, һурвн сә, эс гиж һурвн долан хонг, һурвн сарин турш үрглждгнь келгднә, үлгүрлхд: зүркни тәрниг Һурв умшад, Һурв үлөһәд, атх дүнгә цаһан шора оһгһуд Һурв цацх, сүмиг Һурв алхад һарх, богд Жаңһрин цаһан бәәшнгиг (сүм, хурл) Һурв эргәд, Һурв мөргх, Һурвн хонг чавчлдх, эгц Һурвн сара хонгт гүүлх.

Дөрвн гидг то дуулврт нуһлж үлгр-домгин ухан-тоолвр тусхж, орчлңгиг зә, цагин талас дүрслнә: дөрвн талк дөрвн шулм, дөрвн түв, дөрвн өдр, дөрвн хонг. Тогтурта ниицл үгмүд дотр дөрвн гидг тоолгч нерн амн билгин заңшал болсн әңглһнә негц темдглнә: мөңк дөрвн цаг, дөрвн күдр цаһан мөч, дөрвн зүсн мал, дөрвн хар туру, дөрвн төмр һасн, дөрвн әнг элч, Шартт дөрвн дала, шарин дөрвн киид.

"Жаңһрт" хамгин икәр олзлгдг то "авта долан" болна. Үүнә сүзг бишрлтин утх-чинринь дарук ниицл үгмүдәс медж болхмн: Дордин долан орн, долан там, долан нарни герл, долан цаһан майд темән, долан давхр ширмин һал.

Долан гидг тоог мана өвкнр деедс сүзглж бишрдг бәәсиг "Жаңһрт" олар харһдг әдү мет бәрмтс герчлжәнә: дәәсән дарсна хөөн баатрмуд долан хонг арзин сүүр болна, тийгчкәд долан дүнһра болад сууцхана, хортн дәәснлә чавчлдхла, долан сә, долан өдр чавчлдг болна.

Дәәни аянд һархларн, Жаңһрин баатрмуд Бумбин орна долан

ик хаалһар йовна. Арг Улан Хонһр ундг Көк Һалзнь долан наста цагтан долан орнд хурдарн һарсн болдг.

Долан гидг тооһин сүзг бишрлтин нилчнь авг-бәрцин тускар келгдсн цагт йир тодрхаһар илркнә. Үлгүрлхд, баатрмуд андһаран өгсн саамд, келсн үгән батлхин төлә догшин селмин ир дола дөкч доладг болна. Дәәснә Бөк Цаһан баатр Хонһриг дииләд, һар-көлинь күләд, авад йовжахд нәәмн наста Нарн Улан хөөч көвүн иигж андһарлна: Чамаг угичн долан үйдчн таслад, удл уга эн өшәһән авх (Ж 60, х. 330).

Долаг хойр дам давтад келгдсн амн билгин әв-арһ дуулврн текстд өргнөр олзлгдна, үлгүрлхд, баатрмудын керг-үүлинь өгжәлж (давулад) үзүлхәр седсн кемд: Жаңһр долан дөчн йисн хонг гүүлгв, Алтн Шарһан унсн Миңгъян долан долан дөчн йисн хонгт хурдлад одв гиж келгджәнә.

Хойр дам долан, эс гиж дөчн йисн гидг то дуулврт баатрмудын бәәр бәрлдән болну, аль нәр-наадн, эсклә арзин сүүр кедү цагт үрглждгиг заана: эгц дөчн йисн хонгт зодлдх, дөчн йисн хонгт нәәрин көл болх, эгц дөчн йисн хонг суух.

Йисн гидг то цаг, зә хойрин кирцә медүлнә: йисн берә һазр, йисн сара һазриг йис хонад күрх. Эн то бөөһин шажнд сүзг бишрлтин туст ик утх-чинр зүүдг бәәсн. Дуулврн бөлгүдт учрдг кесг бәрмтс әнүг батлжана: йисн хар болд хоншарта шулмс, йисн бер ягц шулм, йисн өңг алтн Торлг бәәшң, йисн давхр лаври торһн көшг.

Керглгдг давхцаһарн "Жаңһрт" арвн гидг то ончрна. Әнүнә амн билгин, үлгр-домгин утх-чинринь тогтурта ниицл үгмүдәс илрнә: арвн цаһан хурһд, арвн хар савр, арвн цаһан ясн, арвн цаһан тәрни, арвн цаһан буйн, арвн хар нүгл.

Орчлңгин Сәәхн Миңгъян әмтн эс меддг арвн әнг дуд дуулж, бишкүр татв гиж келсн бәәнә. Дуулврт арвн жилин алвн, арвн алд шилврн тускар дурдгджана.

Хойрдгч болн дарани арвна тооһас өөдән давхцаһарн арвн хойр, һучн Һурвн, дөчн йисн, далн, далн хойр, найн, йирн йисн, зун гидг то онц йилһрдг болна. Эн ашлвриг дор өггджәх бәрмтәр батлж болхмн:

1) арвн хойр шалдг баатр, арвн хойр иртә балт, арвн хойр әнг заль, арвн хойр сүрә;

2) Һучн Һурвн теңгрин орн, Һучн Һурвн һолын экн, Һучн Һурвн буру;

3) далн келн алвт, далн мөрн үнтә бүс, далн сар дәәлдх, далн алтар шаң өгх;

4) далн хойр хан, далн хойр элч, далн хойр хатд, далн хойр дала, далн хойр болд төдг;

5) найн хажта зандн жид, найн сард хатгсн зандн иш, найн алд сүл;

6) йирн йисн жид, йирн йисн торн, йирн йисн чивчһстә хуур, йирн йисн күчн төгсгсн аршан;

7) зун орнд зөрмгөрн һарх (алдршх), зун жилин ша тооллдх, зун текин өвр, зун амтн төгсгсн идән.

Деер дурдгсн тоолгч нерд амн билгин, үлгр-домгин дала, йир олн гисн утх-чинр илдкнә. Бөөһин шажнд һучн һурвн, дала, йирн йисн, дөчн йисн гидг то ид-шидтә гиж сүзглж бишрдг йоста, тиигчкәд бурхн теңгрин өмтстә холвдгна. Үлгүрнь, бурят келн улсин тууж домгудт даңгин йирн йисн (барун үзгин дөчн дөрвн, зүн үзгин тәвн тавн) теңгр бурхн дурдгднә.

Дундын болн ик кемжә темдглжәх тооһас зун нәәмн, тавн зун, һурвн миңһн, дөрвн миңһн, тавн миңһн, зурһан миңһн, долан миңһн, түмн (эс гиж арвн миңһн) өргнөр олзлгднә, үлгүрлхд: тавн зун шевнр, тавн зун майд темән, һурвн миңһн шор, дөрвн миңһн унь, тавн миңһн маңһсин толһа, зурһан миңһн маля, долан миңһн мөрч, түмн хонх, түмн хән.

Дуулврт дару-даруны зурһан миңһн арвн хойр гидг то давтгднә, яһад гихлә богд Жаңһрин үлмәд дигтә эдү мет олн баатр нөкд бәәнә.

Зун нәәмн гидг то ол дәкж олзлгддг учрнь шар шажна нилч оршснәс нань, Буддан һоллгч зокалмудта бас нань чигн әрүн шүтәни тоотста ирлцдг болна. Үлгүрин төлә келхд, эркнд дегц зун нәәмн ясн бәәдг, лами́н шажна номин сурһаль багтасн Ганжур гидг үүдәвр зун нәәмн ботыта болдг. Эн тооһин сүзг бишрлтин утх-чинр "Жаңһрин" бөлгүдт элвгәр тархсн ниицл үгмүд илркж бәәхинь маһд уга, үлгүрлхд: эзн богд Жаңһрин зун нәәмн кәлтә алтн ширә, зун нәәмн хората бумблва, зун нәәмн давхргта башмг, зун нәәмн шастр дун, зун нәәмн хонх.

Туйлын ик кемжә заасн тооһин нерд (бум - зун миңһн, сай - нег миллион, жова - арвн миллион, дуншур - зун миллион) төвд келнәс орулж авсн учрас буддан шажна үлмәтә болна: бум өрк алвтан нойн уга оркх, таңсг богдин тавн сай алвт, бум жова бурхд, сай күргсн церг, далн хойр далан дуншур күцсн хаадуд.

Кемжәһәрн дегц кетркә тоолгч нерд баатрмудын аһу ик күч чидл, зер-зев, агт күлгүдиг, чилшго олн дәәсиг, хаалһин холыг, бас нань чигн кесг юм урн сәәхн янзтаһар дүрслнә. Иим сүр

барата то олзлгдснәс кәлтә "Жаңһрин" бөлгүдт үзүлгджәх баатрмудын зөргнь, һольшг үнн седклнь, үүл-йовдлнь орчлнгин кирцәтәһәр дүрслгдсн бәәнә.

Орм үзгин белг-темдг

Моңһл келтирин үзг-чиг белглж темдглдг заншалта эв-арһас хальмг баатрлг дуулврт үлгр-домгин болн сойлын туст эркн гиснь: һол, тал дунд - зах, ар - өмн, барун - зүн, дорд - деед, дорк - деерк, - иим хоша сөрлцс (парные оппозиции) болдг мөн.

Һол, төв юмна туск медән дуулврин текстд әрүн шүтәни шинж чинртә болдгнь ил, яһад гихлә йиртмжин эргнд баатр күүнә, эс гиж ямр нег күндлж бишрх юмин ончта ормиг зааж бәәхнь тер. Энүг дуулврин зөрм тасрхас шинжлж хәләһәд, амр кевәр медж болхмн. Үлгүрлж келхд, Жаңһрин шар алтн бумблваһинь Замбутивин һол дотрнь бәрүлгсн санж. Цааранднь болхла энүнә эзн, үйин өнчн деед богд Жаңһр, һазр дунд һагц, үлгр-домгин күн болж дүрслгдж.

Һазр-делкән төв (һол) болх гисн утх-санан дарук зәңгсәс тодрхаһар медгджәнә: Арслнгин арслң Арг Улан Хонһр нәр деер дундк долан дунһраһинь ахлн суудг. Нарни дүртә Аһа Шавдл хатн үзсклнтә тавн зүн күүкн, бер хойрин тал дунднь суудг.

Хонһрт хандулсн урн келцд бас делкә деер эзлжәх орм, зәәһинь медүлсн ухан-санан илдкгдсн бәәнә: Алтан минь һолд алтн бахн эс билү чи?

Һол - зах гисн сөрлциг (оппозициг) оньгтан авхд хамгин күндтә орминь (деед бий) эзн нойн Жаңһр эзлдг йоста:

Деед бийднь арслң алтн ширә деер

Алдр нойн богд Жаңһр залрад суудг гинә.

Дуулврин текстд ол дәкж харһдг барун - зүн гисн сөрлц (оппозиц) моңһл тохмта улсин йир хуучн цагин бүрдәциг илрүлжәнә. Моңһл келтирин өвк әәмгүд кезәнәс авн хоорндан барун, зүн гиж хувагддг йосн цергин, унг-тохмин, алвтин болн нань чигн олна бүрдәмжд шингсмн (Жуковская, 1990, с. 75). Эн авъяс хальмгин дуулврт ирлцһү орман олж, нәәрт орлшачнр Жаңһрин бәәшнгин барун, зүн таларнь күцәсн ачиннь кирцәһәр зергллдж сууснас үзгджәнә:

Зург болсн шар цоохр бумблвдан

Тэвн хойр дүнһра болад суудг болна.

Барун нурвн миңһн баатринь

Алтн Чееж ахлад суудг гинэ,

Зүн бийинь Гүзэн Гүмб ахлад суудг гинэ...

(Ж 60, 287 х.)

Моңһл үндстэ улс ямаран чигн орм-бөөрин барун талкиг залу күүнэ гиж, герин эзнлэ залһдг. Хэрнь зүн талыг күүкд күүнэ гиж тоолдг. Тегэд чигн баатрмуд хаана бөөшнд, эсклэ өргэд орж ирхдэн оньдин барун хажуһарнь сууцхадг болна:

Жаңһрин нучн хойр бодн

Хүрмтэһэн орад, барун бийэр суув.

(Ж 90, 52 х.)

Хоңһр, Замбл хаана цаһан өргэднь орад,

Барун бийднь суув. (Ж 90, 31 х.)

Өвкһрин заңшал дахж, һольшг йос бэрж, арвн зурһата Аһа Шавдл хатн үрглжд Алдр Жаңһрин зүн бийднь, зүн сүүднь суудг гинэ (Ж 90, 31 х.)

Орм-зэ бэрмтлх диглэнд нарнд мөргж шүтх урдк цагин йос ажлж болхмн. Энүг юуһар батлж болхмб гихлэ, негдвэр, цуг баатрмуд эркжөн уга зөв эргх йос (нам зэрмдөн нурв дэкж) күцөдг болна. Эн саамд Жаңһрин шар алтн бумблваг, сүм, хурл болн нань чигн шүтлһнэ һазр зүн талас барун талагшан, оңстанар келхд, нар дахад, зөв эргэд һардг бөөсмн:

Хоңһр, өндр шар цоохр бөөшнгөн зөв эргэд,

Бумбин даладан бум күцж буусн хурлан зөв эргэд буув. (Ж 90, 58 х.)

Хойрдвар болхла, һазр-делкән чиг-үзгиг ик зуудан дүрслж меддг бөөж. Тиигчкэд, нарн яһж эргж көдлхиг, түүнэ хойр захин хоорндк орминь учртан авч тогтадг санж: нард һарх үзг (тал), эс гиж дорд, нарн суух (шингх) үзг (тал), эс гиж барун үзг.

Йиртмжин үзг-чиг тодрхалһнд нарни үд, һал үд ик гидг чинр зүүнэ, үлгүрлхд: Хоңһр нарни үдин өмн дор тал һарад йовв. Нэрин Улан баатр нарни үдин ар бийэс ирж буув. Нарн һарх үд хойрин хоорнд бэргдсн Замб хаана хар күрл бөөшн үзгдэд бөөв (Ж 90, х. 30).

Дуулврин текстд йиртмжин үзг чиг һанцхн орм-зэ заажах

медән биш, нег аюд сүлд шүтәни утх-сана илдкдг мөн. Үлгүрнь, "Жаңһрт" ар үзг, ар тал му йорин юмнла, дөөсрхгч күчнлэ холвата болна. Учр юмб гихлэ, минь тендэс хэрин баатр Нэрин Улан ирэд, Жаңһрас Арнзл Зеерд, Аһа Шавдл хатн, Орчлнгин Сөөхн Миңгъян, Санл баатрин Буурл Ыалзн мөр, Арслң күчтэ Улан Хоңһриг - эн тавн эрдниг өгтн гиж некнэ.

Дөкэд болхла, мел тенд, ар үзгт, Бумбин орнахна мөнкин өшөтн - чилшго дала маңһс, шулмс бөөдг болна. Бас Бумбин орнас зүн талагшан, нарн суухин ар өнцгт кезэ нег цагт Жаңһрин эцк Алдр Үзң хаана нутгиг дөөлж дажржасн Күчтэ Күрмн хан бөөдг.

Зүн, ар үзгиг мууһар йорлж ухалдг учрнь: йиртмжин эн талд Дорд орн бөөнэ гисн эртк цага үлгр-домгин ухан-санан болжана. Иим учрар дорд гидг үг дора бөөх гисн утхта, хэрнь деед гидг үг деер бөөх гисн утхта болдгнь йирин йовдл биш. Тегэд чигн деед гидг үг сән йорин, дорд гиснь сөрү, му йорин утх-сана темдглжәнэ. Иигж эсргүһәр ухалж меддг болснь Деед болн Дорд орн бөөдгиг бишрж иткэд, энүнэс иштәһәр сән, му сана, хар цаһан хойриг йилһдг болсн биший.

"Жаңһрин" текстд ар - өмн гисн сөрлц (оппозиц) йиртмжин амулң, хөв уга болн амулңта, хөв-кишгтә үзг болж һарна, ташр эн хойр үзг хар, шар өңглэ холватаһинь Моңһлын номтн Лувсанбалдан темдглсн билэ (Лувсанбалддан, 1985, с. 38).

Түрү-зүдү, күнд-күчр, һә-зовлңгин туск медән ар үзглэ залһата болхла, бөөхтә, эдл-уушар элвг өмдрл өмн (нарни) үзглэ холвата болн:

Ар бийәрнь үвлзгсн күмн

Өэрг, кимрәр һардг,

Өмн бийәрнь үвлзгсн күмн

Өөкн тосар һардг гинэ.

(Ж 90, 13 х.)

Үүнэс нань дуулврин текстд өмн үзг әрүн шүтәни утх-сана шингәсн бөөнэ, яһад гихлэ эн үзгәс буддан, ламин шажн ирсмн. Иим учрас шажни зүүлтә мөн, үлгүрнь, сүм, хурл гидг юм богд хаана өргән өмн талднь бүүрлүлсн санж:

Өмн бийднь

Бум жова олн

Бурхнань бүүрлгсн бөөдг.

(Ж 60, 205 х.)

Эн богд Жаңһрин, түүнэ үкл угаһар, мөңкинэр бээдг олн алвтан, төрскән харсхин төлэ эмн-насан эрвллго жидин үзүрт өлгдг баатрмудын таңсг Бумбин орн бас өмн үзгт оршж бээдгнь хара биш юмн гиж сангдна.

Деер келсэн товчлж ашлхла, "Жаңһр" дуулврт орм-үзг белглж темдглдг йосн өңг то хойрин белгдлтэ хамдан, орчлнгиг урн сээхн эв-арһар олна ниич ухан-седклэр медж авхд эрүн шүтлһнэ, үлгр домгин чинр зүүсн деерэн, өөрд-хальмгин заңшалта сойлын эркн һол хүвин негнь болдг маһд уга.

II-гч БӨЛГ

ДУУЛВРИН КЕЛНЭ ОНЦЛГ

Эвэ зүүһин (фонетикин) өвэрцс

"Жаңһрин" текстд ажглж болм эвэ зүүһин бэрмтс болн үзгдлмүд йириндән хальмг келнэ эвэни диглмж илдкжэх һол йослань ирлцэтэ. Зүг дуулвр гидг юмнд олн өмтнэ шүлг айс хойрин ке сээхн көг ниилж таарсн учрас энүнэ эвэни өвэрцнь шүлглэни даршлһас, айлтин эв-арһас, дэкэд болхла дуулвриг дуулж келдг кев-янзас үлмэтэ болдг.

Буулһж бичсн текстэс дуулж келдг дуулврин текст ончрж йилһрдг мөн. Яһад гихлэ жисэтәһәр дуулж келх саамд эвэни туст зокмжта хүврлг һардг болна. Үлгүрнь, эгшг эс олн зүсэр утдг йовдл харһна, бүтнһү эгшгүд цугтан тодрхаһар келгднэ, үг болн мөр шүлг дотрк ниилврин то икдж, хувагддг арһ-бээдлнь ондарна. Дуулж келдг шүлгин эн ончиг оныгтан авснь - Хальмг улсин бичэч, шүлгч Бембин Тимофей болжана. Шинжлэч эврәннь ашлвран "Жаңһрин" текстэс иш татсн тодрха бэрмтәр батлсмн (Бембеев, 1990, с. 192).

Дуулврин хойр янзин - буулһж бичсн болн дуулж келсн текстиг дүнцүлхин төлэ "Жаңһрин" оршлас нег бадгин кемжэтә тасрха авч хэлэй:

1. Эрднин эки цагт һаргсн,
Эн олн бурхдин шажн делгрх цагт һаргсн,
Төк Зула хаани үлдл,
Таңсг Бумб хаани ач,
Үзн Алдр хаани көвүн
Үйин өнчн Жаңһр билэ. (Ж 90, 10 х.)

2. Эрдниин экин цагта һарагсан,
Энее олоон бурхдиин шажан делгерхе цагта
һарагсан,
Төке Зула хаани ачи,

Таңсаг Бумба хаани үлдел,
Үзен Алдаар хаани көвүн
Үйин өнчин Жаңһар билә.

Үгин болн ниилврин, бас салу ээсин айлтин зургнь мөр шүлгин экнд, дунд, эцүст эдл болдгонь "Жаңһриг" дуулж келлһнә айлтыг шинжлсн номтнр Йиснә Тамара болн Манжин Клара батлсн билә. Ниилврин ут удань, эрчм-күчнь болн түдлһн - айлтын эн эркн хол гисн хувмүдин үүлдлһнь дуулврин сюжет өрвөд, эс гиж түргәр делгржәх кирцәнәс, үүлдврин шулун гидгәр сольлһнас үлмәлдгнь илдкгдсмн. Тегәд чигн ниилвр болһна айслгч кемжәнь эдл болдго, нег үлү эцүсин, сүл ниилврин кемжәнь. Утх-учрин халхд хамгин ик чинр зүүжәх үг дотр йилһәд темдглжәх ниилврин дууна эрчм-күчнь генткн өсч өөдлнә. Айлтын хувмүд эдү метәр түгәдснәс көлтә дуулврин шүлгүд өвәрц даршлһта, айлтын онц жисәтә болдг, ниилврмүднь тодрха түдлһтә, хоорндан ил межәтә болна (Есенова 1990, с. 212).

Дуулврин текстд шүлгин кирцә-кемжә тегшлжәх шүлгүдин даршлһд жисәднь түшг болжах әвәни, эс гиж фонетикин немр элемент йир ик чинр зүүжәнә. Эн туст л (ла, ле) гидг бәәмж хувс нилчән икәр хальдана. Мөр шүлгин эцүстнь чигн, дунднь чигн олзлгдсн цагт эн хувс өмнән зогсчах үгиг эркн чинртәһинь мөдүлнә. Иим үлгүр авч үзий:

1. Ике л, көке л дархан
Ике алхан үүрәд
Гүүһәд күрәд ирнә.

(Ж 2, 333 х.)

2. Бас л нэгә әмендни күрчи л
Зовану л билтә л. (Бас тенд)

Шүлгин мөр жисәдг үүрг (функц) даажах зәрм хувс әвәни туст ирлцһү кевәр хуврсмн. Үлгүрлхд, батлгч чинртә ву - вү - бу, жу - жү - жи - ж болн лам - лм гидг бәәмж хувсмүд. Хуучн тод бичгин буй, ажу - ажи гидг туслгч үүлдөгчс әвәни халхарн хуврсн деерәс ла - л хувслә мөн - мн - м гидг хувс ниилсн ашт бүрдсн болдг. Дора өггджәх үлгүр бәрмт дүнцүлий:

1. Бодоң Зултыын ачи вү

Бумба Зулыын жичи вү
Мерген Торчийн жилийке вү
Үзең Мала Хавху хаани үрн бү
Үзеңгийн өнчин Жаңһар вү

(Ж 2, 141 х.)

2. Арслаң Алта Меңген Цаһан уула
Барха шара нарни көлдә
Базар теңгериин киисн болад
Маңхәһад бәәдег жү

(Ж 1, 217 х.)

3. - Чи чиген күчир һазар зәржи йовдыг күн жи л
чи!

(Ж 2, 280 х.)

4. - Чи мини цохо һунхан наста лам чи!

(Ж 2, 129 х.)

"Жаңһриг" дуулсн, эс гиж келсн цагт жаңһрчнр эврәннь һазр-нутгин үг оруладкелдг учрар дуулврин текстд хальмг улсин туужд хол болсн - дөрвд торһуд хойр айлһусин әвәни ончс тусхагдсн бәәнә. Зуг харм төрхд, "Жаңһрин" бөлгүд бичж авхд болн барлхд, текстинь ямаран чигн зү угаһар "чикләд", урн зокъялын дигт күргхәр седәд, чадх-чидхәрн "яссн йовдл" харһна. Жаңһрчнрин амн билгиг бичж авсн кемд бөлгүд чеежлж келлһнә онцлгинь темдглхд эндү һарһснас көлтә айлһусин кесг йилһгч шинжснь зүгәр билрж, уга болсмн. Иим хөв-зая 1940 жил барлгдж һарсн 12 бөлгтә "Жаңһрин" текстд күртснь һундл төрүлнә. Энүнә 10 дунь нер туурсн келмрч Ээлән Овлан болна. Эн текстин фонетикин дүр-бәәдлин туск зәрм ажгллт Тодан Буляш "Жаңһр" дуулвриг келнә халхас шинжлсн дамшлт" гидг дегтртән зааж темдглсн билә (Тодаева, 1976, с. 101-104). Эн барлврт орсн дуудын текстд икнқдән дөрвдә айлһин диг батлгдсн болж һарна.

Жаңһрчнрин келлһнә билгин онц шинжиг ик кемжәһәр орулснь - 25 ду багтасн хойр ботья "Жаңһр" болдмн. Энүнә текстинь нертә номт, хальмг баатрлг дуулвр болн келнә айлһус шинжләч Кичгә Төлә бөлдсн билә ("Жаңһр", М., 1978).

Тегәд айлһун һарлтта әвәни үзгдлгг әңг-әңгәр хәләж шинжлх саамд деер заасн барлврин бәрмтс олзлввидн.

Фонетикин туст айлхусин йилһциг үгин кесг баг болһж хуаввидн.

1. Хамгин ик багнь - айлһу хоорнд дангин селгддг о/у, ө/ү, ү/у эгшгин ул деер сүүрлж бүрдсн эвэни хувлвр үгмүд болна, үлгүрнь:

<u>дөрв.</u>	<u>торһ.</u>	<u>үгин утх-чинрин тээлвр</u>
цолвр	цулвр	жола
совсн	сувсн	үнтэ эрднь
хөвлһн	хүвлһн	эмд бурхн
гөвдх	гүвдх	цокх
өлмө	үлмө	көл, көлин тавг
төв	түв	тив, делкән нег хув һазр
лувц	лувц	баатр күн өмсдг дээни хувцн

Эн багд оржах торһуда айлһун хувлвр үгмүд ик зуудан урн зокъялын келнэ диглэ ирлцжәнә, зуг түв, үлмө гиснь - үг-күүрин келнә болжана. Урн зокъялын дигәр болхла, тив, өлмө гиж келдг болн бичдг.

2. Эвэни хувлвр үгмүдәс тогтсн талдан нег багнь - ар зергләни а эгшг өмнк зергләни э эгшгт тохрсн учрар бас эгшгин таарлт эвдгдснәс кәлтә үүдсмн, үлгүрлхд:

<u>дөрв.</u>	<u>торһ.</u>	<u>үгин утх-чинрин тээлвр</u>
маля	мәлә	ташмг
ава	авә	аһ күүкд күн; нойн, зәәсн
өлзә	элзә	хөв-кишг, буйн
лаври	ләври	көшг
таки	тәк	зерлг мөрн
аср	әср	йир ик, аһу ик
хальн	хәлн	халмһа, невчк сокту

Эн багин дөрвдә айлһун хувлвр үгмүд нурһлж одаһин урн зокъялын келнә дигиг дахжана, зуг һанцхн таки гихин ормд тәк гиж келгднә, бичгднә.

3. Эвэни хувлвр үгмүд дотр хуврлт һарснас лавлж келхд зөрм эгшгүд утдад, зөрм шин эгшг немгдәд, эс хасгдәд йовснас айлһу болһнд бас нег онц баг үгмүд бүрдсн бәәнә. Дүнцүлж үзтн:

<u>дөрв.</u>	<u>торһ.</u>	<u>үгин утх-чинрин тээлвр</u>
сарам	саарам	тавин хурһн зузан
кивр	киивр	һодль, саадгин
		сумн (ишкрж нисдг)
хүвң	хүүвң/хуувң	буһш, донжг

һуур уурц	һур урц	һарин баһлцг дурсар, өвсәр хучад жолм эвни
эл әәв (хәәв) балтә арагни	ээл әә(әәв) балт рагни, рагини	ут иштә дәәни сүк сәәхлә, көркхн күүкд күн

4. Айлһус хоорнд хадвр әс селгддг иштәһәс тогтацарн йир олн хувлвр үгмүдин баг бүрдсн санж. Дүнцүлж үзтн:

<u>дөрв.</u>	<u>торһ.</u>	<u>үгин утх-чинрин тээлвр</u>
көвцг	көвчг	эмәлин жөөлн дер
лувц	лүвч	дәәчин хувц-хунр
сүмсн	сүнсн	әмн
эркн	эркм	һол гисн, чинртәнь
тунтрх	тумтрх	бүсләд авх, аарглх
кемнг	кевнг	көдрг, цув
ятх (йатх)	ятһ (йатһ)	көгжмин чивһстә зевсг
зиндмн	жиндмн (зиндмань)	күсл ханһадг эрдни
мет	битү/витү	әдлцүлгч хүвс
ас	ац	өг гиж сурх
Жаңһрахнд	Жаңһракнд	Жаңһра орн-нутгт
әсх сүмсндән	әск сүнсндән	хөөтк насндан
һагц (һанц)	һакц	цор нег, негхн
тәвлх	тәвлһ	модна нерн

5. Хадвр әс геегдәд, немгдәд, әс гиж ормарн сольгдад йовсн учрар бас экн түрүнд тод үзгәр буулһж авсн бичлһнь үлмәһән хальдаснас айлһусин салу нег баг хувлвр үгмүд тогтсмн. Ода иим үлгүрмүд авад хәләтн:

<u>дөрв.</u>	<u>торһ.</u>	<u>үгин утх-чинрин тээлвр</u>
омрувч	омруч	мөрнә омрун бүс
жилмһр	жилмһрм	гилгр тегш, ө уга
хавц (хавцс)	хавч (хавчс)	эмәлин хавтха сүүр модн
харцаһа	харцаһанаг	белкүсн
асхн күртл	асхн күлтр	ора болтл
гүлвр (гүлврг)	гүрвл (гүрвлг)	гүрвлдә
күзүвч	күзүбч	нег наста туһл
чавчлдх	чабчлдх	дәәснлә цоклдх
эв	эб	төвкнүн, ни бәәлһн
лав	лаб	чик, үнн, маһд уга

6. Тустан бәәх эвэни хувлвр үгмүдин нег багнь дуулврт

харчах үүлдэчнрин нер-уснь олн зүсэр хуврәж келгдг авъясин нилчәр бүрдсн болна. Эдү мет хувлвр үгмүд айлһус хоорнд чигн, айлһу дотран чигн йилһрдгнь хара биш. Дәкәд болхла иим хувлвр үгмүд келмрч болһна амн билгин онц-өвәрцәс үлмәтә. Үлгүрин төлө дүнцүлж үзгн:

дөрв.

Ке Жилһн нойн

Хар Кин (Кинәс) хан

Уржн Бадм хатн

Хормст тенгр

Күңкән (Күңкин) Алтн Чееж

Гуш Герл хатн

Торчин ач ке Жилһн

торһ.

Ке Жилвн нойн,

Хо Жилбин нойн

Хар Кинз хан

Урьян Бадм хатн

Хурмст тенгр

Алтн Күңкә (Күңк)

Чееж

Күш Герл хатн

Тарчан ач

Хо Жилвен

7. Эвәни хуврлт һазр-усна (орн-нутг, уул, дала, тенгс, хол нань чигн) нердин тогтацд бас элвгәр учрна. Тиигчкәд һоллж айлһу дотрк йилһцтә холвата болж һарна, үлгүрлхд:

Бумбин/Бомбин орн

Бумбин/Бамбин Цаһан уул

Болзатин/Борзатин/Богзатин бор толһа

Һаньдг Алта/Алтн уул

Эрцс/Эрчс/Арчис хол

Төвд/Төбд/Түвд

Киитн Домб/Киитн Дамб гидг хол

Сөмр/Сүмр уул

Зәрм эгшг, хадвр әс немгдх, хасгдх йовдл, богни эгшг уданд тохрлһн, бүтнһү эгшг тодрха боллһн, ниилврин хань тогтац ондарлһн, бас нань чигн эвәни үзгдлмүд - дуулврин бадг шүлгүд көгжмин талас яһж бүрдснәс болн әңглдснәс, дуулврин текстд айс, көг орулх авцас, жаңһрчнрин дуулж келдг заңшалас үлмәлдг йоста. Көгжм гидг юмн дуулврин келнә кев-янзнь, тер тоод эвәни халхд, яһж нилчән күргдгнь онц салу төр болжана. Эн соньн болн эркн чинртә төр Шивлән Викториян статьяст шинжлгдсн билә (Шивлянова, 1990, с. 98-101).

Үг зүүһин (морфологин) өвәрцс

Дуулврин морфолог күццдән биш болв чигн, зөвәр сәәнәр шинжлгдсн. Зүг эдү мет ашлвр 1940-гч жилд барлгдсн "Жаңһрин" туст үнн чик болна. Учрнь юмб гихлә, энүнә 12 бөлгиг нертә моңлч Тодан Буляш эврәннь дегтртән келнә болн текстологин халхар гүн шинжллт кесн билә (Тодаева, 1976, 104-172).

Эн монографьд цуг келлһнә хувмүд үг бүрдәлһнә болн үг хуврлһнә халхас нәрн диг-даратаһар шинжлгдсиг учртан авч, номин үүдәврмүдт ода чигн цәәлһгдәд уга бәрмтст оньган өгхлә, чик болх гиж сангдна.

Дуулврт харһдг нерн үгмүдин болн үүлдәгч үгмүдин янзс, зәрмәс бишнқин, одаһин хальмг келнә янзсла ирлцжәдг болна. Дуулврин морфологин зәрм хуучн цага шинж темдгүднь цагин йовудт болн амн үгин келн үлмәһән хальдасна нилчәр алдгдәд, билрәд уга болж одсн бәәдлтә. Хойрдвар, хуучрад, медгдгән уурад ирсн үгмүд утх-чинрнь медхд амр үгмүдәр болн янзсар сольгдж йовсиг бас ухалж, учртан авх кергтә. Хуучрсн үгмүдиг болн янзсиг шинрүлхәр седсн йовдл "Жаңһрин" кесг бөлгүдин текстәс үзж болхмн.

"Жаңһрин" 25 бөлгин текст багтасн хойр ботьта барлврт (М., 1978) хуучрсн үгмүд болн морфологин үзгдлмүд ик зуудан мел тер кевәрн хадһлгдсар йовна. Цуг иим бәрмтс XIX-гч зун жилин хойрдгч хувд болн XX-гч зун жилин эклцәр "Жаңһрин" бөлгүдиг түрүн болж тод бичгт буулһж авсн текстәр босхгдсн билә.

Үүлдәгч үгмүдин өвәрц янзас "Догшн Шар Гүргүн бөлгт" харһдг 2-гч нүүрин, олн тооһин -гтн гидг суффикстә закгч янзиг темдглх зөвтәвидн. Эн янз хуучн өөрд, моңлх худм бичгин -гтүн/-гтүн гидг янзас үүдж һарснь маһд уга. "Жаңһрин" бөлгүдәс хойр-һурвн үлгүр авч иш татий:

- Та хойр цадгсн болхнь унтгтн (Ж 1, 204 х.)

- Ус авч иргтн! (Бас тенд)

Зәрм бөлгүдин текстд оньдин гилтә одаһин хальмг урн зокъялын келнә болн күр-күүндәнә диг тусхажах -тн гидг нүр янз керглгднә.

"Жаңһрт" -мыш гидг тюрк үүлдәгч нернәс (әс гиж

причастяс) үүдж һарсн -мш гисн үүлдврн янз хойр саам олзлгдсн бөөнө, үлгүрлхд:

Алтн Шарһнь

Ар көлин шавхаһас үргмш болад

Бухн цеглэд һарв. (Ж 2, 14 х.)

Номтһрин тоолврар, үүлдвр үгин -мыш гидг янз хуучн уйһур келнд йир өргнөр делгрсн учрас нег цагт "Жаһһр" дуулврт орж одсн болдг. 1940-гч болн 1960-гч жилмүдт барас һарсн "Жаһһрин" текстд деер заасн янз нег дэкж тер кевәрн хадһлгдж, нег дэкж өнгрсн цагин причастяр сольгдсн йовна, үлгүрһнь:

Ар көлинһнь шавхаһасн
Үргсн болад гүүһэд һарв.

(Ж 60, 31 х.)

Баһ цоохра торһуда нутгт бичж авсн "Догһн Хар Кинәсин" болн "Арг Улан Хоһһр Шар Маһһс хааг дарсн" бөлгүдт хуучн моһһл худм бичгин болн тод бичгин үл, эл гидг хувстө бурушагч үүлдврн янзс хадһлгдсн бөөнө. "Жаһһрин" текстд эн хүвс нурһлж өнгрсн, иргч цагин болн ол дэкж үүлдгт причастиг дахсн йовна, үлгүрһнь:

1. Дөч үл күрх насндан
Дөрвн миңһн хааг
Дөрөтө көлдөн мөргүлсн болдг. (Ж 1, 284 х.)

2. Дөрвн хар туруһнь
Мөлт үл тусгсн болхһнь... (Бас тенд, 271 х.)

3. Күзүндһнь күмн әмтн үл һарһдг
Күнд шар шинжүр зүүж. (Бас тенд, 275 х.)

Йосн бийин үүлдврн янзас үл, эл хувстө өнгрсн цагин -в суффикстө янз харһна:

Әәлдж дакж эл медв чи? (Ж 1, 276 х.)

Дуулврн шүлгләни келнд зәңгин һол үүлдлт ямр кевәр, яһж күцөгджәхиг заажах деепричастин давтгдсн янзс йирин үзгдлд тохрсмн, үлгүрлхд:

1. Күдр цаһан саадгиг
Татад-татад тальвна
Деләд-деләд тальвна. (Ж 60, 293 х.)

2. Күлгүдһнь әмәлән әлкн доран авад
Көгләд-көгләд һарч. (Ж 1, 176 х.)

3. Харһа модни хурцарһнь
Хажилһәд-хажилһәд чир! (Ж 1, 303 х.)

4. Тавн миңһн бөкин көвүн
Селн-селн шахад гүрсн арһмж (Ж 60, 59 х.)

5. Авн-авн сексрлдәд
Ачн-ачн цоклдад (Бас тенд, 132 х.)

6. Күрс-күрсәр күрч ирәд
Киитн хар нүдәрн дөрвн талан хәләв.
(Бас тенд, 355 х.)

Дуулврн келнд тус-тустан бәәх зәрм үүлдвр үгмүд йирин биш, солю утх-чинртәһәр олзлгдг йовдл баһ бишиг ажлж болхмн. Үлгүрлхд, өөдөн нәәрүллһнә зооглх "идх, уух, амсх" гисн утх-чинртә үг зәрм һазр-ормар "хувц зүүх, лүвцлх" гидг утхтарар келгдж, әмсх гидг үүлдвр үгин синоним болна:

Әзн нойн Жаһһр
Әвинь олж ховцлв:
Әрвң нертә киилг зооглад,
Әрдни хул бишмд зооглад,
Дөш цаһан биизән зооглад,
Дөш мөңгн дуулхан зооглад... (Ж 1, 169 х.)

Дуулврн келнд кесг хуучрсн үгмүд хадһлгдж үлдснәс амн билгин өөдөн нәәрүлһ үүдсмн. Хуучрсн үүлдвр үгмүдәс әдү метиг зааж болх билә:

нанчх "цокх, гүвдх";
бәәһүлх "бәрх, делдх; батрулх"
белкнһх "бүсдән зүүх, өлгх"
улалх "тергнд татх, зүүх"
шалх "шүүж, шалһж авх"

удрх "харх, залх"
өргөлх "гер авх, гер буулх"
эһүлх "э, ду харх; нер харх, дуудулх"
унжарх "икэр сунх"

Деер келгдсэн батлхин төлө "Жаңһрин" бөлгүдэс нег цөөкн
иш бэрмт авч үзий:

1. Дээни лүвцэн белкннэд зүүв.
(Ж 60, 29 х.)
2. Күнд шар балтарн күүчн
Тавтан күртл нанчв. (Ж 1, 346 х.)
3. Йиртмжин төриг хад мет бээһүлв.
(Бас тенд, 219 х.)
4. Ёурвн миңһн баатрас
Ёурвн зун баатр шалад мордв. (Ж 60, 210 х.)
5. Ёучн тавн хар һалзһн ажрһан улалад
(Бас тенд, 223 х.)
6. Удрдагч Улан Хоңһр гидг баатр
Суудг болна. (Ж 90, 163 х.)
7. Эдү-тедү болсн цагин хөөн
Эн өргөлсн хатнась көвүн һарв.
(Ж 2, 189 х.)
8. Уняртсн ик утан
Унжаргсн мал гер үзгдэд ирв. (Ж 2, 188 х.)
9. Шар алтн дуулхан
Эрдни тергүндэн эһүлж өмсв. (Ж 1, 254 х.)
10. Эцкэс көвүн һардг -
Ар Бумбин оран эһүл! (Бас тенд)

Сүл үүлдвр үг Тодан Буляшин үүдэврт темдглгдсн болв
чигн, утх-чинрнь чикэр тээлгдсмн уга гиж келх кергтө. Эһүлх
гидг үг "аврх, харсх" гиж орчулгдж, зуг эннь буру болжана.
Миниһэр болхла, эһүлх гидг үүлдвр үг э- "дун, шууган" гисн

утхта унғ-сүүрэс бүрдж, "нерэн дуудулх" гисн келц үгин утх-
чинрлө ирлцжэнө.

Дуулврт бээх зэрм үүлдвр үгмүд хальмг келнэ нег айлһуднь
келгдсэр йовна. Үлгүрнь, хорлх "хавтхлх, хавтхдан тэвх, оркх",
утярлх "ударх, удан болх", цамцлх "муурх, цуцрх" гисн үгмүд
торһуда нутгартархсн "Жаңһрин" бөлгүдт болн одаһин торһуда
үг-күүрин келнд олзлгдна:

1. - А, Хоңһр минь!
Эмд зиндмань эрдни мини хорлыч!
(Ж 1, 315 х.)
2. Арзин сүүр утярлдв. (Ж 67, 65 х.)
3. Данһар ор эргэд ирв гиж
Цамцлг йосн уга. (Ж 1, 224 х.)

Жаңһрин дөрвдө бөлгүдт болн дөрвдө айлһуд деер заасн
үгмүдин орчд дахмлх, хавтхлх, ударх, цуцрх, муурх гидг үг
керглгдгт болна.

Теңгэ хальмг Овшин Бадмаһас эн зун жилин эклцэр И.И.
Поповин бичж авсн "Арг Улан Хоңһр Авлң хаанла бээр бэрлдсн
бөлгт" мааклх "девсх", нүүхлх "нээхлх", башртх "эмөх, ичх"
гисн бузав айлһуд өргнөр делгрсн үгмүд бөөнө. Дөрвдө болн
торһуда айлһуд эднлэ мааслх, девсх, нээхлх, эмөх, ичх гисн
үгмүд таарчана:

1. Зәрминь мааклад киискөһөд
Йовад йомна. (Ж 2, 392 х.)
2. Серүлхлөг
Хоңһр нүүхлэд босна. (Бас тенд, 388 х.)
3. Ирэд буучкад, башртхларн
Йу келхв гижөһөд йовж одв.
(Бас тенд, 368 х.)

Үүлдвр үгмүдин зәрмнь дуулврин текстд тас ондан, одаһин
хальмг келнд уга шилжмл утх-чинртөһөр олзлгдсн бөөнө.
Үлгүрлхд, гестх гисн үүлдвр үг мөриг һуйдх, дөвх гидг шилжсн
утх-чинртө болжана, таальх гисн үг 1. таах, тааж медх; 2. цөөлһх,

тодрхалх гидг утх-чинртэ юмн өдгэ хальмг келнд 1. боолхата юм тээлх; 2. секх, татх гисн утх-чинр зүүжэнэ:

1. Арднь үлдсн Жаңһракн
Сөөһөн тааляд бөөһөд бөөнө. (Ж 2, 368 х.)

2. Нэ уга нээмн минһ гестэд оркв,
Ду уга долан минһ һуйдад оркв.
(Бас тенд, 188 х.)

Хурцлх гидг үг дуулврт "ир һарһх, ирлх" гисн утхта биш,
хөрнь тас талдан - "хурц хараһар, оньган өгч хэлөх, ширтх" гисн
чинр зүүсн бөөнө:

Аксхлан көвүн Харвада
Адуг хурцлж йовад
- Оһтр хо һалзн ажирһин
Оңһн делиннь ар бийднь
Оч эс тусхнь! - гийһэд
Андһар төвөд йовб. (Ж 2, 311 х.)

Келлһнө талдан хувмүдин диглэнд үг болн үгин янз олзлх
саамд бас онц солю юмн харһна. Эн туст һанц тооһин би гидг
нүр орч нернө киискврмүдин хуучн янзс ончрна. Дүнцүлж
үзцхэй: над (одаһин һанд), һадла (одаһин һанла, һанта), һадар
(одаһин һанар), һадас (одаһин һанас).

Дуулврин текстд орч нернө эдү мет янзс хадһлгдж йовхнь
хуучн моңһл бичгин кел дамжад үүдсн деер, бас өөрд-хальмгин
бичлтин заңшалын нилч болжана. Деер заасн би гидг нүр орч
нернө янзс "Жаңһр" дуулврин баһ дөрвдө болн баһ цоохра
бөлгүдт харһна, үлгүрлхд, "Богд Жаңһр маңһсин Күрл Эрдни
хааг дарсна туск" болн "Догһн Хар Кинөсин туск" бөлгүдт:

- Алдл уга һад келж өгич. (Ж 1, 253 х.)

- Һадла тенцх күн бөөнү? (Бас тенд, 245 х.)

Армичн һадар кегүлхдән...
(Бас тенд, 242 х.)

- Көвүн, ода һадас дурта һурвн юман ав.
(Бас тенд, 243 х.)

Дуулврин харһдг эл гидг заагч орч нерн одаһин хальмг келнд
өргнөр делгрсн ән гидг орч нернөс нээрүллһнө өөдөн авцарн
йилһрнө:

Эврөһөн кеж авгсн
Эл дөрвн хаадудт... (Ж 2, 304 х.)

"Жаңһр" дуулврин морфологин онцлг бас юундв гихлө,
зөрм наречиг олзллһнд оршжана. Үлгүрнь, дуулврин цуг бөлгүдт
күч икдүлгч утх-чинртэ нареч олн болдг: эгц, дегц, тун, тө, эрм,
эрмн, шовт, цох/цок болн нань чигн. Цох/цок гидг нареч үг
"Жаңһрин" торһуда бөлгүдт болн одаһин торһуда айлһуд учрна.
Ода эн наречс нийцл үгмүдт яһж олзлгддгиг үзүлий: эгц һурвн
сар, дегц йирн йис бульгх, тун зогсл уга, тө татлдх, эрм цаһан
көдө, шовт цокх, цох һунхн наста.

Дуулврт һааран, цааран, хааран гидг альк нег орм-һазрур
зөрүлгч утх-чинртэ нареч үгмүд ан гидг эврө бий заагч хүвс
угаһар олзлгдна:

1. Һурвн бичкн баатриг
Һаар цаар йовулн бөөдг. (Ж 2, 115 х.)

2. Хагсуһин хар шилд
Хаар-йар йовхан
Медл уга одхч! (Бас тенд, 46 х.)

Нареч үгин хоорнд салу-салу айлһуд бөөдг янзс хара биш.
Дүнцүлж үзий:

торһуда <u>саахндаһа</u> -	дөрвдө <u>саахнда</u> , <u>саахна</u> , <u>саахнаһа</u> ;
торһуда <u>доргһан</u> , <u>деегһән</u> -	дөрвдө <u>доргһанд</u> , <u>доргһан</u> , <u>деегһәндән</u> , <u>деегһәнән</u> ;
торһуда, дөрвдө <u>үрглж</u> , <u>үрглжд</u> -	бузавин <u>өрглждән</u>

Келсән дуулврин текстәс авсн үлгүрмүдәр батлсвидн:

1. - Хоңһр, Хоңһр,
Саахндаһа йаһж йовлач? (Ж 2, 315 х.)

2. Доргшандан түмн нээмн миң

Бухн цеглэд

Деегшэндэн нээмн миң

Бухн цеглэд харв. (Ж 60, 128 х.)

3. Үксн цагтан

Үрглж нучн нурвн тенгрин орнд төрдг

(Ж 1, 217 х.)

4. Үрглжд живхлнтэ

Баатр Бумбин орта (Ж 60, 203 х.)

5. Шилтэ холын экнд

Өрглждэн Жаңһракн бээж гинэ.

(Ж 2, 385 х.)

"Арг Улан Хонһр Авлн хаанла бээр бэрлдсн" бөлгт шулуһар
гисн ормд шулуһаснь гиж келгджэхнь торһуда, дөрвдэ айлһуд
болв чигн, урн зокъялын келнэ туст болв чигн дегд өвөрцтэ
болжана:

Мөрндөн келнэ:

- Шулуһаснь гүүһэд хэр! (Ж 2, 392 х.)

Диг-дара заасн тоолгч нерд дунд насн гидг бөөлһнэ нер дахж
олзлгддг һундгч "нурвн наста", дөндгч "дөрвн наста" гисн
тоолгч цөөлһлтс харһдгиг темдглх кергтэ:

Һундгч насндан

Норвн бөөрин ам эвдгсн

Дөндгч насндан

Дөрвн бөөрин ам эвдэд... (Ж 1, 95 х.)

Дуулврин келнд үг бүрдэлһнэ болн үг хуврэлһнэ ул сүүр деер
үүдсн морфологин авцта синоним болн хувлвр (вариант) үгмүд
хатар биш, дару-даруһн олзлгддгнь учрта. Тегэд чигн "Жаңһрин"
бөлгүдт уңг сүүрэрн эдл, зуг суффиксэрн йилһрдг үгмүд йир
элвг гиж келхлэ буру болшго. Иим үгмүд дүнцүлж үзий:

хавч - хавчл

нарт - нарта

нүүлт - нүүлтэ

хойурн - хойрулн

мууха - муухн

туңһу - туңһн (түрүн дэкж унһлсн гүн)

һаң - һаңду

гедр - гедргән

эрэ - эрэхн

гемнх - гемшәх

номлх - номшх

Уңг сүүр деерән йилһгч суффикс авч үүдсн тооһарн зөвөр
олн хувлвр үгмүд киискврмүдин янзсин диглэнд багтсн бөөнө.
Эн туст бөөлһнэ төргч киискврин янзс ончрна, үлгүрлхд:

дээнэ - дээни

нарна - нарни

хонга - хонгин

теңгрэ - теңгрин

"Жаңһрин" торһуда бөлгүдт нурһлж төргч киискврин -ан, -
ән гидг суффикстэ янзс олзлгддг болхла, дөрвдэ бөлгүдт -ын, -
ин гидг суффикстэ янзс керглгднэ. Дүнцүлэд хэлэгн:

торһ.

дөрв.

уулан дүнгэ дольган

уулын дүнгэ дольган

мөнкән дөрвн цагт

мөнкин дөрвн цагт

элдв бадман өнгтэ

элдв бадмин өнгтэ

айңһан сумн

айңһин сумн

Авч хэләсн материалар түшг болһж иим ашлвр кеж болхмн.
Негдвөр, дуулврин келн амн билгин заңшал дахсн деерән,
морфологин халхд өөрд-хальмг келнэ өргжлтин урдк үй цагас
дамжж үлдсн бәрмтсиг ода күртл хадһлж йовна. Эн туст тод
бичгин келн бас нилчән күргснь маһд уга. Хойрдвар болхла,
дуулврин морфологд үг-күүрин келн болн һазр-һазра (торһуда,
дөрвдэ, бузавнрин) айлһус үлмәһән үзүлсн. Нурвдвар,
"Жаңһр" дуулврин үгин кев-янзс хальмг урн зокъялын келнд
тогтсн дигиг дахж, энүнлэ зоклцдг болна.

Зөңг бүрдэлһнэ (синтаксисин) өвөрцс

Хальмг улсин баатрлг дуулврин келнэ талар кесн
шинжлврмүдтән мергжлтинр ик зуудан үгин сан, үг зү, келц үгин
төрмүдт, бас үгин һарлтд хол оньган өгсн бөөнө. Эн туст тооһарн
баһ биш статьяс зааж болхмн билэ. Номтнрин нер һарһж келхлэ

- Павла Доржин, Тодан Буляшин, Кичгэ Төлөн, Бардан Эрнжэнэ, Монран Михайлын, Пүрбэн Григорийин, Очр-Һэрэн Владимирин болн нань чигн.

"Жаңһрин" синтаксис шинжлһнэ тускар келий гихлэ, бачм хайлх төр дала, зөрмнь шинжэн ода ирж хэлэгдженэ. Ода деерэн һанцхн номт Очра Уташ "Жаңһр" дуулврт зэн тогтагч зөрм онцлгуд, лавлж келхд, причастн эргцин утх-учринь болн нөөрүллһнэ зөвөр нэрн кевөр шинжлсмн. (Очиров, 1980, с. 316-324). Нань синтаксисин халхар күцэсн, нег үлү барас һарсн шишлң судлвр шинжллт уга гиж болхмн.

Учр иимэс энд тэвгджэх төр юундв гихлэ: "Жаңһрин" синтаксисин тогтагч бүклднэ, йирнкүһэр тодрхалж, баатрлг дуулврин текстд зэнг бүрдэгч эв-арһин зөрм ончта шинжсинь илдкж үзх санатавидн. Дуулвр гидг юмн келн өмтнэ шүлгләни эрдм-билгин өндр өрглнэ болдг учрар синтаксисн кец-янзарн йир тод илркэ болсн деерэн зэнг-бүрин овр-цогцнэ ямаран чигн дутг, алдг уга, утх-чинрнэ күцц болн зэнгин өнг-мөчмүднэ саалтг угаһар йилһрж медгднэ. Зөрм зэнгсин овр-цогцнэ кедү ик болв чигн, өнг-өнгөр амр хувагдж, утх-учрарн, грамматикарн чигн чив чилгр болдг мөн. Дуулврин текст үүдәлһнэ эв-арһин тускар келхд "Жаңһрт" зүсн-зүүлин юм, тер мет баатр күүнэ дүр, түүнэ кесг үүл йовдлыг үзүлхд, нурһлж келж зүүцлсн авц кемжэн угаһар олзлгдна. Иим эв-арһ дуулврин аһу ик текстд нег үг, эсгә ниицл үг тер кевтнэ давтлһн, бас зерглгч, ижд эргц болн бүкл зэнгсин давтлһн деер сүүрлнэ. Эн ашлврн нег үлгүрәр батлж үзий:

Эзн нойн Жаңһр
Эвинь олж хувцлв:
Миимин улан һосан өмсв,
Эрвң гидг киилгән өмсв
Эрдни һурвн бишмүдән өмсв.
Дөөни һурвн лүвцән зүүв,
Ээлин һурвн лүвцән зүүв. (Ж 60, 160 х.)

Эн тасрхаһас үзхд, өмсв, зүүв гидг үгин давтл, һурвн лүвцән гисн ниицл үгин давтл, ташр деернэ әдл чилгчтә, дара дарандан зерглж бөөршлгдсн амр зэнгс дуулврин шүлгләнд еңсг сәәхн айслт немж орулад, бадгин мөр шүлгиг эвтәки гидгәр таарулжана.

Дуулврин текстд кел нөөрүллһнэ чинр зүүжэх үгин болн синтаксическ зергллт (параллелизм) зэнг хоорндк хәрлцәг улм батрулж, тедниг залһдг нег зүүлин "тагт" болж һарчана. Эклгч даршлһта дегц нииләд, үгин давтл болн синтаксическ зергллтс дуулврин шүлгләни урн хурцинэ улм өөдлүлжәнэ. Нег бадг авад хөләй:

Арнзлын сәәхн Зеердән
Хурдн биш гиж хәәлвт,
Алтн баран шар цоохр арман
Хурц биш гиж хәәлвт,
Арвн зурһата аһа Шавдл хатан
Му мууха гиж хәәлвт... (Ж 90, 103 х.)

Дуулврин келнд давхр зэнгс икңкдән холва угаһар бүрдәгднэ. Теднэ хоорнднэ логик хәрлцә тогтж, өңг болһнэ айлтын дөңгәр ончрна. Тиигчкәд зүүцл хәрлцәнэ (паратаксис) үлмә хәрлцәһәс (гипотаксис) хол даву болж һарна. Үлмә хәрлцә хая ов-тов харһдг кемр холва, чигн (чиге) хүвс, холван үүрг даасн гиж янзыг дамжж илдкгднэ.

Зэнгсин һол болн үлмә келгчин диг-дара бас өргнөр олзлгдна. Кев-янзарн ижд конструкц, үлгүрлхд, дүнцүлгч, то цәәлһгч, сургч бас нань чигн болн нүрго үүлдэгч үгин эргцс, нег үлү -гсн, -сн, -дг суффикстә причасть, дуулврт оршсн зэнгин мөч-мөчинэ делгрүллһнд шунмһаһар орлцна. Ол дәкж давтгдәд болн шүлгин мөр-бүриг төгсгәж, причастн, деепричастн янзс хоорндан даршлгдәд, "Жаңһр" дуулачин келнд сәәхн көг орулж чимглнэ. Эргцин иим давтл бас урлгин нилчән хальдана, яһад гихлэ дуулврт һарчах йовдл, эсклә, ямр нег күүнә дүр бас талдан чигн зүүлин юмн тов-тодрхаһар дүрслгдсн болна. Хәләлтн, Жаңһрин алтн торлг бәәшңгәс Орчлңгин сәәхн Мингъян яһж һарч йовхинэ зурглж дүрслсинэ:

Шур девсүриг булц-булц ишкәд,
Хашр мөңгн үүдиг татад,
Тавн миңһн хонх жинцүләд татад,
Түмн хонх жинцүләд һарад,
Төөрд мөңгн көвцг деер
Очн мет өсрәд тусв. (Ж 2, 11 х.)

Эн үзсклнт тавцн (сцен) эрчмтөһөр, урлгин билгэр дүрслж үзүлхин төлө йиллгч деепричастин эргцсиг йир олмһа кевөр олзлгдж.

Причастн эргцин урлгар дүрслх үүргинь иим нег тасрхаһас үзж болхмн. Жаңһрин бөөшнгин ке сээхн тоотынь алдг угаһар зааж келхд, арв һар -гсн чилгчтө причасть керглгсн санж:

Арслңгар шатлгсн,
Алтар тавцннсн,
Зес уга алтар зееглгсн,
Зеткр уга зиндмнәр кеерүлгсн,
Һал улан шиләр нүдлгсн,
Һалвр улан зандар терзлгсн,
Ора юһинь очирлгсн,
Очр юһинь бумблгсн,
Бумб юһинь цацлгсн
Цацг юһинь орчлнд жилкдүлн делдүлгсн бөөдг.
(Ж 60, 205 х.)

"Жаңһр" дуулвр амн үгин үүдэлтин эрднин эрт цагин жанр болсар, үйәс үйд дамжж келгдөд, мана цаг күртл хадһлгдж ирсн учрар текстднь одаһин хальмг келнд утх-чинрнь мартгдад, билркә болад, хуучрж одсн үгмүд баһ биш харһна. Эн туст үд, эл бурушагч хувстә зәңгс, буй гисн демнгч (туслгч) үүлдэгч үгтә, бөөмжин лавлгч чинртә луувн/лүүвн хувстә зәң тергүтниг зааж болхмн билә. "Жаңһрин" текстәс иш татж, деер келсэн цөөкн үлгүрәр батлий:

1. Өмтн үл медх
Зун нәәмн шастр дууг
Дууни Герлиг дуулулв. (Ж 1, 241 х.)
2. Бум хаани ор эргв чиг эл эцдг
Бурхн Көк күлг гигч минь... (Ж 1, 257 х.)
3. - Тана нутгт нанас өнчн күн уга буй?
Нанас ондан өвү күн уга буй? (Ж 1, 209 х.)
4. Күн муурхла, хулһн чиг дәәсн болдг юмн луувн.
(Ж 1, 209 х.)

5. Күн иим удан унтдг юмн санж лүүвн! - гийд
Хонһр босв. (Ж 1, 213 х.)

6. Та эрдмтә бийтә эр күн лүүвн та,
Тани деер би яһж хархв? (Ж 1, 208 х.)

Дуулврт делгүдән тархгдсн үзгдлин ончта негнь - нүр орч үгин нерлгчиг зәңгин эцүст бөөршлүлһн. Өдгә хальмг келнд иим нерлгчс нүүрлгч суффикст тохрж одсн бөөнә. Энүг нег, хойр үлгүрәр цөөлһий:

Элдв сээхн аду көөхәр ирлөлм бидн.
Догһн Шар Маңһс хаани тал оч йовна би.

"Жаңһрин" текстд заагч орч нерәр илдкгсн нерлгчин орм сольгдх саам бас хара бишәр учрна. Тийм нерлгчиг зәңгин сүүлд шишлң бөөршлүлнә:

Алдр нойн богд Жаңһр
Эзлгч нойн мини тер.
Чамд лавта нөкд болж зааж өгх тер.

Кесг үг нийлж бүрдсн тоолгч нернә йирин бишәр бөөршлүлһиг темдлх кергтә. Эн бас сонжлта юмн. Судр, ном бичгин келнә зокалыг зөрц санаһар эвдж, эклц даршлһин йос даххин төлө баһ тоог зәрмдән ик тооһин урд өмннь төвнә, үлгүрлхд:

Өмн мет
Арвн хойр зурһан миңһн баатр минь!

Эдү мет бас нань чигн зәңгин мөчмүдин диг-дара сольвлцлһна бәрмтсиг зәңглгч (коммуникативн) эв-арһ мөн гиж үнлж болхмн. Кел нәәрүлһнә иим авц олзлснд дуулврин шүлгләни өргмжнь өсч өргжж, чимлһнә нилчнь чигн өөдән болдгнь маһд уга.

"Жаңһрин" текстд баатр болһнд салу-салуднь зөрүлсн дуудврмудта зәңгс йир элвг. Учр юмб гихлә, эпическ дуудвр, онданар вокатив, кел нәәрүлһнә онц чинр зүүж, хоор-хоорндан кев-кецәрн (эс гиж структурарн) болн күцәжәх үүргәрн йилһрнә. Эпическ дуудврта зәңгсин кец-янзин хол

шинжинь темдглий гихлэ, тедн цугтан олн зүсн давтлһнд сүүрлж тогтагна. Үгин болн грамматикин давтл ниилж негдэд, нег бүкл зэнг, эс гиж негэс үлү зэнг бүрдэдг мөн. Үүргин талас болхла эпическ дуудврмуд багтасн зэнгс баатриг делгрнүһәр дүрслх чинр зүүнэ. Иим мет дүрсллһнэ хань тогтацд келнэ урн билгин кесг эдлвр орна (үлгүрнь, магтлгч цөөлһлтс, дүнцүллһс, өгжэлтс бас нань чигн). Келмрч эдниг олзлж, баатрин чидл чииргинь, элдү олн шинжинь чимлһтәһәр, ил тодрхаһар келж үзүлнэ. Ода баатриг дүрсллһнэ үлгүр болм хойр тасрха авад хөлөхмн:

1. Зун оран зогсам
Зөргтә Хоңһр минь!
Зурһан оран эвдм чидлтә Хоңһр минь!
Тавн оран һатлм таңсг Хоңһр минь!
Таж Бумбин орни нарн Хоңһр минь! (Ж 1, 158 х.)

2. Одн мет Жаңһр минь!
Жиндмн эрдни мет
Алтн арагнис,
Ава Гернэл хатн минь!
Өмн мет арвн хойр зурһан миңһн баатр минь!
Өмд жиндманин өршөләр
Амр сәэхн бәәтн! (Ж 1, 258 х.)

Хоңһрт зөрүлсн түрүн шүлгин дөрвн дуудврт баатрин залу-зөрмг, омг-сүрә, ид-чидл, һольшг заңгнь темдглгдж. Дарук мөр шүлгүдт болхла эзн богд нойн Жаңһрурн, эврәннь хатнурн, үр баатрмудурн Хоңһрин хандж келсн дуудвр болжана.

Дуудврин хань тогтацд үрглжд магтлгч цөөлһлтс олар харһна. Баатр болһн эврә туслң эпитеттә болдг мөн, үлгүрлхд, Алдр богд Жаңһр болхла Хоңһр талан ямаран дуудвртаһар хәрлцжәхиг авч үзий:

1. - Номһар буулигсн хурдн цаһан итлг минь,
Алта дунд алтн бахн минь,
Ногтта һәрдин көвүн минь!
Нойн улан Хоңһр минь,
Түрк дәэнд
Төмр жидин үзүр минь,

Түмн хөөнд довтлдг
Түүкә улан чон минь,
Бөөргин туулан бөгшлһ минь,
Бүгдин һагц нарн улан дегдәмл минь!
Алдр Маңһс хаани нуттг
Чамаһан һанцараг яһж таливхви?

(Ж 1, 314-315 х.)

Энүнд шүлгин түрүн нәәмн мөрнь эпическ дуудвр болна. Дуудвр болһнднь Хоңһриг зурглж үзүлжәх: хурдн цаһан итлг, Алта дунд алтн бахн, түүкә улан чон, нарн улан дегдәмл гисн дангин Хоңһриг дахдг магтсн цөөлһлтс орж. Баатрмудын дүр бәәдлинь, теднә шинжинь тодлсн эдү мет "зургуд" дуулврин кесг ормд олж болхмн.

Үг бүриг давтад, эс гиж үгин тогтацан ондарулж хуврулад, дуудврмуд багтасн зэнгс келмрч күүнд текстиг чеежлж авхд дән-тусан күргнә. Шүлгләни урн хурцарн, зүрк седкл авлм өргмжәрн дуудврмуд "Жаңһрин" текстд эркн чинртә әңг-хувнь мөн гиж келхлә буру болшго.

"Жаңһрт" давтл олзлж шүлглхд үгин болн зәнгин давтл керглхәс нань үгмүдин чилгч давтгддг йосн бәәдг. Эннь шүлгин даршлһниг батрулхд ик туста болдг:

Арнзлан унж йовж,
Әгр зандан бәрә йовж,
Ардан Арг Улан Хоңһр ахта
Дөрвн көвүһән дахула йовж. (Ж 1, 118 х.)

Эн шүлглсн туужлһнд -ж гидг суффикстә үүлдәгч үгәр төгссн амр зәнгс давтгдсн деер, бәәлһнә нердин -ан, -ән гидг эврә бий заагч суффикс давтгджана. Мөр шүлгүд ижл кевәр төгссн учрар, эднә эклцнь, дотр-дунднь, эцүснь чигн әдл татлһта болсар, бадгин даршлһлһ еңсг айсар дүүрч, чикнд таалмжтаһар соңсгдна. Үгин болн зәнгин давтлыг дегц олзлад, Жаңһрин күлг Арнэл Зеердиг иим кевәр дүрслсн бәәнә:

Гүмбин улан гесиг
Һол талан авад,
Дарцг цаһан өрвңиг
Давсг талан авад,
Сән бийән

Сээр талан авад,
Сээхн бийән
Чееж талан авад,
Хурдн бийән
Дөрвн нашг алтн туру талан авад...

(Ж 1, 114-115 х.)

Багтацарн болхла эдү мет олн эргцтэ зэнгс хара биш саамдан
бүкл бадг шүлгин кемжэд ирлцнө.

Давтлн олзлж үүдсн зэнгст зөвөр ик чинр зүүжәхнь - нүр
орч нерн мөн. Хэлэлтн:

1. Чи кен гидг нертө күмб чи?
Хааһас хааран йовгсн күмб чи?

2. Би чамаг зун орни зутаһул гиж бөөнө би,
Зурһан орни андн чамаг гиж бөөнө би!
(Ж 1, 263 х.)

Дуулврин текстд давтлһна чинр даажах үгмүд дотр баһ биш
орм ээлжәхнь заагч орч нерн болна, үлгүрнь:

1. Тер сөөни бийднь
Тер маңһс хаани хатнь
Тер сөнъ күүклж бөөж (Ж 1, 310 х.)

2. Эн эзн нойн Жаңһртан
Эн нарн дор уга бөөшн бәрүльа...
(Ж 1, 378 х.)

Бичсэн товчлж диглхлэ, ашнь иим болжана.

Дуулврин шүлглэнд онц салу үг, эс гиж нийцл үгмүд, эдл
кев-янзта эргц болн бүкл зэнг давтлһн кел нээрүллһнэ туст ик
гидг чинр зүүжәхнь деер авч хэлэгдсн олн бөрмт герч болжана.
Олн келн улсин амн билгин шүлглэнд эдү мет өвөрцтэ зэнгс,
хоорндан кев-янзарн, күцәжәх үүрг-чинрәрн чигн йилһәтө
болдг мөн.

Ямр чигн давтлһн (үгин болну, нийцл үгмүдин болну, аль
зэнгин) дуулврин текст бүрдәлһнд шунмһаһар орлцж, олн келн
улсин шүлглэнд олзлдг типологин чинртө үзгдл гих кергтө

(Кумахов, 1985, с. 12). Үгин болн грамматикин, тер дотрнь
синтаксическ давтл "Жаңһр" дуулврт элвгәр харһдгнь, ташр
зүсәрн олн болдгнь хальмг келн өмтнә баатрлг дуулврин
шүлглэнд зэнг бүрдәгч болн кел нээрүллһнэ заңшалта эв-арһнь
болжәхиг маһд уга лавлжана.

Келц үгин (фразеологин) өвөрцс

Дуулврин келн өдр бүрин күр-күүндөнә келнәс юуһарн
йилһрдв гихлэ, энүг "байр-нөөрин учрар өөдән ухан-
седклтәһәр, өргмжтәһәр келх саамла олзлгдмн" гиж академик
Б.Я. Владимирцов шишлң темдгһсн билә (Владимирцов, 1923,
с. 36). Тегәд чигн "Жаңһрин" бөлгүдт үлгүр, цецн үг, келц
үгмүд, "живртә" кемәцс, йөрәл, харал, андһар, дүнцүлмүд бас
нань чигн дүрслгч кергсн йир икәр делгрсн санж. Үлгүрлхд,
арвн зурһата Аһа Шавдл хатна өңг-зүсинь шинжлж заахин төлө,
гегәнднь үүл бөрм сээхн гиж сүркә олмһаһар дүнцүлэд келж.
То-тоомж уга дээснә цергин тускар шораһас нигт, шорһлжнәс
олн гиж келәтө. Өмтө, киитө, эс гиж әмнго юмна дүр-бөөдлинь
олзлж дүнцүлсн чинртө келц үгмүд "Жаңһрин" текстд дала.
Цуг эдн шилжмл утх-чинртө болчкад, баатр күүнә дүр, нам
талдан чигн юм тодрхалхд эркн гисн урн үгин эдлвр болдг мөн.
Үлгүрнь, баатрин болн күүкд күүнә өңгтө чирәһинь арвн тавна
сар мет, баатрин ик һанзиг буурын толһа чингә (дүңгә) гиж
өдлцүлгсн санж. Бат нөөртән авгдсн баатрмудыг дүнцүлхд сур
мет сунад, суха мет улаһад унтж гиһәд келж.

"Жаңһрин" бөлгүдт элвгәр бөөх үлгүрмүд болн цецн үгәс
нег цөөкинь авч үзий: сүргәсн салсн гөрәсн әәмтхә, көгшртлән
санан уга, буслглан шөлн уга, үдәс халун уга, үкснәс хөөн жирһл
уга, залу күн заңһсн маляһан татдг уга. Олна билгин эдү мет
мергн, цецн тоотсла дегц "Жаңһр" дуулврт зөвөр ик орм
ээлжәхнь келц үгмүд болна. Баатрмудын керг-үүл, заң-бөөр,
кесг зүүлин йовдлыг урн хурц кевөр

тодрхалдг учрас келц үгмүд дуулврин келнә дүрслгч
эдлврин көрнгийг байжулна. Дуулврин келц үгин саң гиснь
"Жаңһрт" харһдг, хань тогтацарн тогтурта, кезә чигн белн
бөөдг, зәрм мөчмүд үгнь, эс гиж цугнь шилжмл утх-чинртө
үндсн келнә келц үгмүдин ут, гүртм тонь болдмн. Эн шинж-
темдгәри Жаңһрин келцин саң хойр ик гисн баг болж хувагдна.

1. Цуг мөчмүд үгин утхнь хуврж, экн авгин чинрэсн заагрж, дүрслгч шилжсн утхта болсн келцс, үлгүрлхд: элкнь эвклдх - зовных, өрвдх, седкл зовх; олна хормад багтх - олн дунд есх-босх, амтнлэ бөөһөд төлжх; усн цецкөһөн барх - же гитлөн уульх, зогслого ууляд бөөх; хажуһас хөөрмг хөөшго болх - күүнэ гер эргж идх, уухиг хөөдгөн уурх, бийөн тежөж, теткж чадлг болх; идэ-буда кех - хутхад, холяд хайчкх, диг-дараһинь уга кех.

2. Зөрм мөчмүд үгин утх-чинрнь хуврж, дүрслгч шилжсн чинртө болсн келцс: заяһар бүтх - эврэн бүтх (сансн, ухалсна тускар), килнцөн хальдах - нүглтө юмнд күргх, һолһаһан тасртл инөх - же болтлан, көштлөн инөх, ил чирөһөс аваг одх - үзө бөөтл авч одх, герин иргөс һарад уга күн - холд йовж, юм үзэд уга күн, бийөн бөрх (татх) - ууран һарһлго тесх, занган дурндан төвлго бөөх.

Кев-кецөрн, эс гиж структурн болн утх-чинрэн дуулврт харһдг келц үгмүд бас олн зүсн болдг. Мөчмүд үгин багтацарн чигн келцс эдл тегш биш: хойр, хойрас үлү, нам баһ биш саамд олн, лавтраһар келхд, зурһан, долан мөч үг хань тогтацдан орулж авна, үлгүрнь: һар күрх юмиг зөвшөрл уга көндөх; цокх, чидл үзүлх; ясан хайх - үкх, өнгрх; цолан дуудулх - туурх, олнд медгдх; көл таслж көөх - орм үлдэлго хулхалж туух (малын тускар); ү-хөөһин хөөн орх - дун-шун болад ниргх, шуугллад хөөкрх; орх нүкн, һарх һазр олж ядх - хорһдх, бултх орм уга болх.

Келц үг тогтурта болһн кев-кецин болн грамматикин кесг уршг - шалтанас үлмөлдг болна: хань тогтацнь хувлдгөн уурснас, эс гиж хуврдг арһнь кемжөлгдснөс көлтө келцин мөчмүд үгнь оньдин нег кевтөн бөөдг, эс гиж зөрм янзар хуврдг.

"Жаһһрин" келц үгин нег хувнь шүлгин айлтын өвөрцлө залһлдата, яһад гихлэ дуулврин текстд эклц үйин даршлт (аллитерац) шүлглөни авцла таарсн йовдл болжана. Эн онцлг хойрас үлү үгөс бүрдсн келцин тогтацас үзж болхмн, үлгүрлхд: аһһин ам эс күргх - хот, идэ-унд өглго бөөх; ара харһулх өвсн уга, ам зөөлх усн уга - өлг авх, ундан хөрүлх юмн уга, эмөлөн үүрэд, элкөн эвкөд зөрх - йовһн үлдсндөн һундл төрх.

"Жаһһрт" олзлгдг келцс һоллж хойр багт хувагдна гиж деер темдгллөвидн. Үгин саңгин, утх-чинрин дотак онц-өвөрциг учртан авч ажлхд келцс заагт тус-тустан бөөх һурвн баг йилһж болхмн.

1) Негдгч багт дуулврин үүлдөчиг тодрхалж үнлсн келцс орна, үлгүрнь: һозаксн сокньг - эк-толһа уга, тенг күн, арһсн

түлөнө күн - мухла, зарц, ялч; зүркн уга күн - өөмтхө, зөрг уга, келкөтө нөөмн ясн - йир эццн, дегд турһа.

Эдү мет келц үгин утх-чинрнь седкл догдлулм хурц болсн деерөн бацсн, хөкрлсн өнг-шинжөрн ончрна. Тиигчкөд күүг бурушахд, муулхд, күүнэ һөөднь күрх саамд олзлгдна.

2) Келц үгмүдин талдан нег багнь дуулврин үүлдөчин һол чинринь үнлж тодрхална, үлгүрлхд: алхд-булхд дурта - аврлт уга, өршөһү уга, догшн; келнөннь арс баргсн - күнкө чеежтө, олһа хурц келтө; суг гих суута, ин гих өмтө - эрө торчах, өмнь һарн гижөх.

Иим келц үгмүд күүнэ сөн, мууг, хар күчнө болн ухан-седклин бөөдл илдкнө, нөөрүллһнө халхд урдк баг келцсөс невчк йилһрнө.

3) Бийөн даасн баг келциг хань тогтацарн наречин утх-чинр зүүсн тогтврта нийцл үгмүд бүрдөнө. Эн баг келцс нийд утхарн цаг, орм, үүл уршг зааж темдглнө: цаһан өдрин бийднь - гегэн герлтөд, өдрөр; цастын дунд - шулун болдгар, йир ахр болзгт; эск (эцстк) сүмсндөн - хөөтк насдан, үкснө хөөн; жирн (йирн) йисн жилэ һазр - дегд хол, үүд түүд уга - тер дарунь, дор ормднь, түдл уга; аль сансарн - дурарн, дурндан бөөх; үкс гийһөд (гиж) - адһмтаһар, бачм шулуһар.

Ода деер заасн келцсиг "Жаһһрин" текстд яһж үүлддиг ирлцһү бөрмтөр батлж үзүлий.

Һозаксн сокньг! Арг Улан Хоһһрла бийөн дүнцүлдг юн гидг күмбч! (Ж 60, 74 х.)

Хөр һазрт оч, арһсн түлөнө күн болж заргдхин орнд... (Ж 60, 94 х.)

Мууха көндө, зүркн уга күн бөөсмт... (Ж 2, 211 х.)

Келкөтө нөөмн ясинь шөргүлөд һарһад өгв. (Ж 2, 281 х.)

Көөрк Хоһһрнь суг гих суута, ин гих өмтө бөөж. (Ж 60, 534 х.)

Алхд-булхд дурта аврлт уга Бардатын Очр-Герл гидг нойн... (Ж 1, 349 х.)

Зүн бийднь зүүдн болгсн Улан Хоһһр болх... (Ж 60, 15 х.)

Герин иргөс һарад угацнь юмб? Эдү мстөр юунд күрхв! (Ж 1, 421 х.)

Шорahas нигт, шорһлжнас олн дээсн бүслэд авб.

(Ж 1, 84 х.)

Санхлаг, жирн йисн жилэ һазр болж медгднэ.

(Ж 2, 381 х.)

Эск сүмсндөн сээни орнд хамдан төрий!

(Ж 60, 159 х.)

Гев гент цаһан өдрин бийднэ гегйэ алтн тоосан алдад оркв

(Ж 1, 103 х.)

Эмэлэн үүрэд, элкэн теврэд бус хаани ор зөрнөв.

(Ж 2, 381 х.)

Амнд минь ааһин ам күргл уга алн засгсан меднч!

(Ж 1, 30 х.)

Болд тулһин шиирд бөкрн сөгдэд, үкс гийһэд ирв.

(Ж 2, 117 х.)

Маниг иртл эн Алтн Чеежин көвүг аль сансарнь бөөлһ!

(Ж 2, 331 х.)

"Жаһрин" бөлгүдт хамгин олн гиснь үүлдэгч келц үгмүд болна. Учрнь юмб гихлэ, негдвэр, дуулврт Бумбин оран харсачрин зөрмг йовдлын, бээр бөрлдөни, хортан дарж диилвр бөрлһнэ болн нань чигн үнн-чик баатрлг керг-йовдлын тускар туужлгдна. Хойрдвар, дуулврт үзүлгджэх йиртмж, баатрмудын үүлджэх таал-бөөдл нег кевэр бөөхш, дангин түргэр өргжсн деерэн, дару-дарунь сольгдна. Ёурвдвар болхла, дуулврт баатрмудын нольшг үүл-кергтнь, заң-бөөрднь, уха ухалһнд, зовлң эдлһнднь йир ик оньг тусхагдна.

Күцөжэх утх-чинрин үүргэрнь, эс гиж функцарнь, үүлдэгч келц үгмүдиг кесг багар өңглж болхмн.

1. Эки түрүнд залу-зөрмгиг, бээр бөрлдө үзүлсн, дээсиг дарх, тедниг эрклдэн орулж авх йовдлла залһлдата келцс онц йилһрнэ, үлгүрлхд: ааһ цусан асхлцх - өмөн эрвллго дээллх; бээр бөрлдх (кех, болх) - дээснлэ цоклдх, ноолдх, зодлдх; эр хойр бийэрн үзлцх - залу күүнэ күч-чидлэрн сөрлцх; кел бөрх - бөрөнд авх; хөөчлө харһулх - цаажлх, засх; дөрөтө көлдөн мөргүлх - дөөлж эрк-йосндан орулж авх; эврәһән кеж авх - үлмэдән орулх.

2. Келц үгмүдин нег өңгнь үндсн авъяс, авг-бөрцлө, шажна болн нань чигн йос күцәлһнлө, юм йорлһнла нөрн кевөр холватань ил, үлгүрлхд: авшг авх - самнр авх (өгх), андһарлх; өдс авх - әрүн йөрәлд күртх; нутг-усн болх - гер-бүл болх; күүк буулһх - герлх, гер авх; хәрд һарх (ирх) - мордх, залуд одх; белг

бөрх (оркх) - шишлң арһ олзлж юм тааж медх; сәәһән төөлх - эврәннь туст сән юм таах, әәлдх; киилгән өмсәтө һарх - заяни хөв-кишгтә төрх.

3. Тооһарн баһ биш келц үгмүд баатрмудын керг-үүл, теднә махн - цогцин болн зүркн- седклин бөөдл, эдлжэх зовлңгинь дүрслж үзүлнә. Үлгүрнь: шагтан күрх - дегд икәр, же гитлән муурх, чидлән алдх, тав деерән һарх - күслән, бахан ханһах; зүрк булах - авлх; дурн-седклинь татх; амнь халх (халлцх) - хальң болад ирх; арзин сүүр болх (бөрх) - нөөрлх, нәр кех; элкән эвкәд бөөх - уйдх, һунылх; һашудх; уха-сегәһән алдх - серлән геех, икәр әәх, сүрдх.

4. Зөрм келцс дуулврт үүлджэх әмтнә үг-күүрин заң-бөөдлләнә залһлдата болна, үлгүрнь: ам алдх - амлх, үг өгх; чирә дүнд келх - илднь шуудтнь келх; ам негдөд келх - дегц нег дууһар, санаһан ниилүлж келх, хойр үгин заагт орх - күүндхд саалтг болх; ам авлжах, кел келжәх - дала үг һарчах, хов таражах.

5. Эн баг келц үгмүд күүнә әм аврх, эс гиж әминь таслх йовдлыг темдглнә, үлгүрнь: әм арһлх - әмд үлдхән хәәх; әм залһх - үкләс гетлгх; әмнь һарх - үкж одх, кинь тасрх; әмн орх - әмдрх, серл орх; арвн цаһан ясан әгрәх - үкх, бийәрн шордх.

6. Дуулврин бөлгүдт дару-дарунь давтгдсн йөрәл, дуудврмуд, күсл дурдлһна авцта заңшал болсн келц үгмүд хара биш, үлгүрнь: алтн жолаһан хәрү эргүлж ирх - көөсән күцж, әрүл-менд гертән хәрж ирх; мөрнәннь саннад сар урһаж ирх - сансн үүлән бүтәж ирх; жил, насн хойран жидин үзүрт өлгх - әмн цогцән әрвллго дээснлө ноолдх.

Эн багт оржах келц үгин зөрмнь андһар, сүрдәлһн, харалын чинртә болдг, үлгүрнь: үгичн һартчнь бөрүлсв (бөрүлхв) - өшәһән хәрүлх саам ирх; долан уүлд бәг (бәәтхә) - му юмн бичә үзгдтхә, ик холд йовг, цааһур давтха; келсн үгчн, келн амар (шүд амарчнь) һарх болтха - хар санаһар келснчнь бийдчнь мууһан хальдатха.

Зөрм келцс кедү тогтурта, батар залһата болв чигн, мөчмүднь өөрхн, эс гиж сөрүд утх-чинртә үгәр сольгдна. Үгин хувлвр келцин ниид утх-чинрт шин өңг шинж немсн деерән нөөрүллһнә йилһврт күч өгнә. Иим үлгүр болм бөрмт дүнцүлж үзлтн: жирн (йирн) йисн жилэ һазр, уха-сегәһән (сегә-серлән) алдх, һартан (һар деерән) бөрх, наад (нәр-наад) бөрх (кех).

"Жаһрин" келн цуг хальмг улсин болдг учрар "айлһун туст, академик С.А. Козина ухан-тоолврар, нөрн кевәр хамцулгдсн,

өөһинь дарж өнглсн, өөдөн авцта келн мөн". Тегэд чигн дуулврн келцс айлһуни халхд хувлж йилһрдг йовдл ховр болна. Хэрнь дуулврн текст хувллһн нег үлү келц үгин кемжэнд, эркн чинр зүүдг. Эннь икнқдэн жанһрчнрин эрдм-билгэс, дүрсллһнэ эв-арһас үлмэлнэ.

Дора "Жанһрин" бөлгүдг олар харһдг үүлдэгч келц үгмүдиг иш татж өгчөнөвидн.

Негдгч багин келц үгмүд

Өгр Хар булгин көвөд ааһ цусан асхлһнав. (Ж 60, 98 х.)

Эн уулын ора деер ар хойр бийэри үзлцийэ. (Ж 2, 130 х.)

Ээм далар медлдий гилдэд хойр күлгэн сөөһэд буув. (Ж 2, 30 х.)

Эн хаанла негэн үзх юмн... (Ж 60, 105 х.)

Арһ ода чамд, эрт энүг негнднь һарһ! (Ж 2, 316 х.)

Шарһулин һорвн хаанла бээр кес гийһэд һарлав. (Ж 60, 116 х.)

Эгц хойр долан хонгт бээр боллдв. (Ж 60, 116 х.)

Дөрвн үзгин дөчн түмн хааг дөрөтө келдэн мөргүлдг күнчнь кенө күчн билэ? (Ж 60, 315 х.)

Хонһриг эмдэр кел бэрэд, Гернзл хатынь олад авнав... (Ж 60, 101 х.)

Баатр Бадмин Улан гилдг күн нари дорк эмтиг эврәһән кеж авхар йовснла харһж... (Ж 60, 119 х.)

Күцж чадж йовсн Хурдн Зеердән күцэд, һартан орулад авб. (Ж 2, 305 х.)

Далн хаани нутгин төр шажн хойриг һар деерән бэрэд суудг гинэ (Ж 60, 7 х.)

Маһндур күүнө һарт орсн хатун төлө хөөлүв. (Ж 2, 6 х.)

Эзн богд Жанһрин ил чирәһэснь авад одх күн мөн билтө. (Ж 2, 220 х.)

Тер түмн шар цоохр агтиг көл таслж көөж авхла, манд өөмшг уга (Ж 60, 157 х.)

Зурхачнр биш бөөжт, - гийһэд, цугтаһинь хан хөөчлө харһулв. (Ж 2, 190 х.)

Зурхан номинь идө-буда келһэд, зурхан номднь шинж

һарһл уга бөөв. (Ж 2, 190 х.)

Хә бисэс иим эмтн ирэд, нанд килнцән хальдадгнь яахв... (Ж 60, 30 х.)

Би чигн өшө бөрлгө эвчхв. (Ж 60, 152 х.)

Үзнгин алдр Жанһрин нег кизэр нутг болыч! (Ж 60, 116 х.)

Үйин һанц Жанһр гиж цолан дуудулв (Ж, 16 х.)

Арвн цаһан ясан алык уулын белд эгрхинь медх бишв. (Ж 60,)

Дөрвн талан дөчн хаани нутг номдан орулдгсн. (Ж 60, 2 х.)

Түрг хаани нутгт чини яс хайх минь уга, - гиж Күнд Һарта Савр келв. (Ж 1, 233 х.)

Хойрдгч багин келц үгмүд

Амнь халад ирсн күмни начн Күнд Һарта Саврнь босж... (Ж 60, 93 х.)

Арвн хойр баатрин ома цаһан амснь урудс гиж халад ирв. (Ж 60, 9 х.)

Богдын һучн тавн боднгууд улан арзин зүүһәр болв. (Ж 60, 260 х.)

Арзин сүүр бэрэд, Бумбин цаһан өргэдән сууцхав. (Ж 67, 102 х.)

Шар цоохр өргэдән шахцл уга арзин сүүр болад сууцхав. (Ж 67, 94 х.)

Дөчн йисн хонгт нәр-наадн болв. (Ж 60, 62 х.)

Хойр долан хонгт нөөрин көл болад суув. (Ж 60, 24 х.)

Өәһэд гедр хәрв гих алдр мү нерн болх... (Ж 2, 299 х.)

Өрә гиж муудан күрч Савр нойнь шулмсиг цокад алв. (Ж 2, 241 х.)

Хөөртө Жанһриг авад ирв. Шагтан күрсн эзн богднь киисв. (Ж 60, 13 х.)

Талвин цаһан тал дотран таван күртлән нанчв. (Ж 1, 346 х.)

Нә, тав деерән һарвч, тавлж күл намаг! (Ж 1, 269 х.)

Түвин дөрвн хаана зүрк булагсн. (Ж 60, 204 х.)

Өрә тавлад Хонһр уха-сегәһән алдад ирв. (Ж 60, 40 х.)

Тер үгинь соңсад, уха-юуһан тунһаһад суув.

(Ж 60, 100 х.)

Богдын һучн тавн боднгууд болад нег долан хонг ү-
хөөһин хөөн орв

(Ж 1, 215 х.)

Харһцад одсн көвүнд алтн хүвнгин усиг арв дэкч
цутхв - амн-келн орхш.

(Ж 60, 332 х.)

Хойурн уульдн усн цецкәһән барад теврлдв.

(Ж 2, 337 х.)

Түүнлө бийән тенцүлдг эргү юмнчи! - гийәд һуян
ташад, холһаһан тасртл инөв.

(Ж 60, 74 х.)

Эмгн күн үзхләрн: - Эн мини үрн болхни яһна! - гийәд
элкән эвкәд бәәдг.

(Ж 2, 321 х.)

Ээ, көөрк, Хонһран өгнә гидг! - гийәд Жаңһрин энжр
мөнгн элкнх эвклдәд одв.

(Ж 2, 219 х.)

Хонһр, бийән татн бөөһич! - гиж богд Жаңһр зәрлг
болж бөөнә.

(Ж 2, 324 х.)

Амлгч зәрлг минь заяһар бүтдг билә.

(Ж 60, 247 х.)

Зандн Зул хатн орх нүкн, һарх һазр олж ядад гүүһәд
йовна.

(Ж 60, 238 х.)

Арслң сәәхн боднгууд алдр Жаңһрин хормад багтад,
амр сәәхн жирһәд суув.

(Ж 60, 93 х.)

Аав, ээж хойрнь альк нег дөрвн зүсн мал хулдж авад,
хажуһас хөөрмг хәәш уга болв.

(Ж 60, 47 х.)

Келц үгмүдин һурвдгч баг

Богдын һучн тавн бодн бат арвн хойр номин авшг
авгсн бәәдг.

(Ж 60, 226 х.)

Эрүн цаһан мирдәрн әдс өгв гинәл.

(Ж 67, 77 х.)

Алдр нойн богд цаһа бәрв...

(Ж 1, 156 х.)

Жирн цаһан өргә бәрәд, Гернзл гидг күүкиг буулһад
авб.

(Ж 60, 61 х.)

Көвүн гер-мал болад, бәәһәд бәәв.

(Ж 2, 303 х.)

Эр цаһан чолуһар бәәшң бәрв. Түүндән нутг-усн
болв.

(Ж 60, 243 х.)

Хәрд ирсн хөөт жилд хаврин эмнг гүүдән саахар эргж
йовад...

(Ж 60, 243 х.)

Эл уга нанд белг оркж өгич.

(Ж 60, 352 х.)

Арднь үлдгсн Жаңһракн сәәһән таалад бәәһәд бәәв.
(Ж 2, 368 х.)

Экин геснәс үүдж һарх цагтан эрвн шар киилгән
өмсәтә һаргсн көвүн келдг биләл.

(Ж 2, 141 х.)

Дөрвдгч багин келц үгмүд

Ээж, зун алд цулвр том гисиг, йирн йисн алд цулвр
томсичн хәәрн бәәж, засгичнь авч жихн! - гиж ам алдв.

(Ж 2, 300 х.)

Арнзлин хурдн Зеердән ам авлжах, кел келжәх күн
бәәвзго.

(Ж 2, 301 х.)

Гертән ирсн кишва нохад аман авхулад орквшув.
(Ж 67, 116 х.)

Хойр үгингн заагт орад бәәдг Хонһр гидг юн күн билә?
(Ж 60, 248 х.)

Чирә дунд биднд эс келв чигн, ухан дундан санх...
(Ж 60, 247 х.)

Пө-ө! Хәрин хаадудт хәлдж халун ик үгиг келдг бодн
боднгууд дотр минь бәәдмн болна билтә?! (Ж 2, 254 х.)

Бийләһән әдл күүг бидн һәәлж көөшговидн, ам
негдәд, йард гисәр келәд, орулад авхнь эн болв.
(Ж 2, 166 х.)

Тавдгч багин келц үгмүд

Усн ундн уга бийдтн әм залһлав.

(Ж 60, 50 х.)

Тана эцгтн танд орхнь хойр холван үлү амрч билә.

Тер бийнь әм арһлж эрә һарла.
(Ж 60, 98 х.)

Әмнд тус күргсн күүкиг би яһж хатан кехв
(Ж 60, 198 х.)

Арнзл Зеерд күлгингн улан торһн жолалань әмән
холвхар ирләв.

(Ж 2, 148 х.)

Мөрн бийәсн салад, дөрвн хонгт ухан уга болад кевтв.
(Ж 60, 40 х.)

Зурһадгч багин келц үгмүд

Арнзлын алтн жола эргүлж авһад ир!

(Ж 1, 190 х.)

Хәәмнь, алтн жолаһан зөв эргүлж Ар Бумбин орндан
менд ир!

(Ж 60, 89 х.)

Сансн үүлән бүтәж, сәәхн Көк һалзнаннь саңнаднь
сар урһаж ирич!

(Ж 2, 188 х.)

Э-э, эн бишв! Мөр болг! (Ж 2, 276 х.)
 Тииклэ Хоңһр өмнэснь келнэ: - Долан уулд бөг!
 Тиигхмн биш! (Ж 2, 386 х.)
 Келсн үгчн келн-амар һарх болтха! (Ж 60, 20 х.)
 Келсн үгчнь шүд-амарчнь һарх болтха! (Ж 2, 28 х.)
 Чамд эн үгичн һартчн бэрүлхв! - гийһэд үкс гүн алхад
 һарв. (Ж 60, 11 х.)

Эн үлгүр болгч бэрмтс "Жаңһрин" келц үгин көрч байн, дуулврин келнь онц-өвөрцтэ, урн зокъялын туст бер-тегш, хурц сөөхн болдгиг герчлжэнэ (Пюрбеев, 1980, 309-313).

Өөрд-хальмгин феодальн төр тогтлһна кемд үүдэгдсн "Жаңһрин" келц үгмүд ик зуудан дээчин омг-бах, залу-зөрмгиг тууруулж илдкнэ. Дуулврин келчин көрнд өөрд-хальмг улсин заңшалта бөөц, хуучна йосн, заң-авъяс, мана өвкнрин ухан-билг, авг-бэрцнь тусхагдсн. Амн билгин өргл болгсн "Жаңһр" дуулвр ода цагин хальмг урн зокъялын дүрслгч эв-арһ байжулж, эврәннь шим-шүүсэРН Хальмг Таңһчин бичэчнрин үүдэлтиг теткжэнэ.

ТОВЧЛВР

Дуулвр гисн юмн олн зун жилин туужта учрас ямр чигн келн улсин ухан-билгин болн бодта сойлын өргжлг, делгрлһнднь нилчэн хальдадгнь лавта. Дуулврин шүлглэни келнд, нег үлү энүнэ үгин санд сойлын цуг халхснь илдкдсн болна. Яһад гихлэ дуулврт аңхун цагас авн нарт делкэн аһу ик зээд учрсн баатрлг керг-үүл, берк йовдлмуд амн урн үгин эв-арһар үзүлгдсн.

Хуучна цагин тууж-түүкин, сойлын, олна бөөдл-жирһлин, эдл-ахун өвөрцтэ бөөцин аль нег талкин илдксэр дуулврин келнь үлгр домгудта, шажнла, кезэңк эрүн шүтлһнлэ, зүсн-зүүлин авъясмудла нэрн кевөр залһлдата болдг.

Эн туст хальмг улсин баатрлг дуулвр күчр берк үүдэвр болсн деерэн энүнд орчлңгин учр медүлжэх тууль-домгин болн баатрлг авцта ухан-тоолврин, билг-эрдмин хойр диглэн зөвтэ орман ээлжэнэ. Дурдсн хойр хэлэц "Жаңһрин" текстд юунас медж болхмб гихлэ, заңшал болсн кесг сюжетэс, хол төрмүдэс, баатрмуд болн нань чигн үүлдэчнр орлцжах йовдлмудас, шүтлһнэ авг-бэрц, белг-темдгин диг-дараһас, дөкэд болхла

урһмлын, мал адусна тоотас, йиргмжин бөөдлэс медж болжана.

"Жаңһрт" харһдг һазр-усна дала гисн бэрмт, йиргмжд үүдэгдсн цуг тоотыг мана өвкнрин хэлэцлэ ирлцүлэд, Деед, Дунд, Дорд орнд бөөршлүлж хувасиг батар лавлжана.

Дуулврин һазр-усна болн күүнэ нерд йир элвг болчкад һөөхмжтэ. Эдн заагас зөрмнь зуг тууль-домгт һардг, ор бод уга юм заажана, болв зөрмнь делкэд лавта бөөх тоотыг темдглжэдг болна, үлгүрнь, һазр-усна нердэс лавта гиснь иим:

1) Дөрвн өөрдин шидрк, межэ залһж бөөсн орн-нутгин нерд - Китд, Түвд, Таңһд, Түрк;

2) уулын нерд - Алта уул, Хаңһа уул;

3) һолын нерд - Эрцс хол, Һаң мөрн хол.

Дуулврт һарчах нердин икнкнь моңһл һарлтта, тиигчкэд уул хальмгин болна. Утх-учрин болн кев-янзин туст эдн йир ил тод, эс медгдх юмн уга. Хэрнь хол баатрмудын, үлгүрлхд, Жаңһр Хоңһр хойрин нерд невчк бүрңкэ болсн деерэн утх-чинрнь эдл бишэр төөлгднэ.

Дуулврт үүлджэх баатрмудын нердин зөвөр ик хувнь төвд болн самһарднь (санскрит) келнэс орж ирсн учрар бурхн шажна домг туужла, сансрин номла негдэтэ. Дуулврин наадк үүлдэчнрин нердин зөрмнь бөөһин шажна болсар шүтлһнэ авг-бэрцин чинр зүүнэ.

Дуулврт нүүдлин отг-ээмг негдүлсн өөрд-хальмг феодальн орн-нутгин олна бүрдэмжин онцлг тусхагдсн. Келн улс гисн хамцулгч утхта медэг темдглжэх терминмүдэс улс, олн әмтн, таңһч гидг үгмүд олзлгдсн бөөнэ. Сүл үг талдан моңһл үндстэ улсин келнд төрүц уга. Олн-әмтнэ болн һазр девскрин деед зергин негдлин янз зааж нерэдх саамд орн, орн-нутг, төр гисн термин үгмүд керглгджэнэ. Дорацулж эрkdэн орулж авсн үлмэ һазр нутгиг оруд нутг, татлһ өгчөх әмтиг алвт гидг терминер нерлсн йовна.

"Жаңһрт" олн-ниидин хойр сөрү әңгин улс тов тодрхаһар үзүлэтэ: угта, байн улс болн уг уга, угатя. Богд Жаңһрин шидр зергин баатрмуд байн ээлгч нойд болж һарна. Цуг эдн толһалжах эврэ улс, әэмг, отгта. Ик нутг, алвттань нам хан, эзн гисн цолта. Ташр эдн дунд ах хан, ах нойд гидг цолтань бас бөөнэ.

Дуулврин текстд феодальн-нүүдлин олна бөөдл-жирһл болн эдл-ахун үүлдлһн күчр сөөнэр үзүлгдж. Хальмгудын өвкнр деед заңшал болсн дөрвн зүсн мал: аду, темэ, үкр мал, хө өскж йовснь "Жаңһрин" кесг бэрмт герчлжэнэ. Мал адусн амулң,

бөөхтэ жирһлин темдг гиж медүлгдженэ. Дуулврин бөлгүдин олн һазрт то-тоомж уга адун, үкр, хөн сүргин тускар, мал идшлгдг белчр, ус уудг орм-һазрин тускар келгднэ. Кезэнэс авн хальмг улс олн зүсн харин эрдмтэ бөөсиг, нүүдлин эдл-ахунь өөдөн кемжэнд күрсиг малын эдл-уушар, арсн-көрсөр, үсн, ноосар болн модн, чолун, төмрөр, зесэр, алт-мөнгөр урлж кесн эдлврин зүүл иткмжтэ герч болжана.

"Жаңһр" үүдэгдсн орм-һазр Алта болн энүнэ эргндк нутг гисн номтрин ухан-тоолвр дуулврт дүрслгдсн мал адусна, аң-аһурсна болн урһмлын тоотс батлжана. "Жаңһрин" бөлгүдт 60 һар мал адусна, аң-шовуна нер, 10 һар модна зүс заасн бөөнэ. Дүрслгджэх адусна, аң-шовуна зөрмнь баатрмудт туслна, келдг билгтэ болна. Нам хая биш баатрин эм аврна.

Малд, нег үлү мөрнд болн бэрц бэрлһнэ хөөнд шүтдг йовдл моңһл келтрин дунд өргнөр делгрснь дуулврт бүрн күццдөн тусхагджана. Мал адусна, аң-шовуна тоотас кезэн-кезэнэс нааран отг-ээмгин сөкүсн гиж күндлгдж йовснь бух, хөн, чон, керө дөрвн онц йилһрнэ. Урдк цагт өвкнрин сөкүснд шүтдг бөөсиг Зүнһарин болн Ижл һолын хальмгудын отг-ээмгэ бүрдэцэр батлж болхмн. Эдн заагт ода күртл, бухс, хөөд, керэд гидг отг-ээмгэ нерд хадһлата бөөнэ.

"Жаңһрт" амн урн үгин ондан чигн янзсла эдл хад уул деер, эжго көдөд, эс гиж һатлһна өөр урһсн һанц моднд шүтдг йовдл амрхн ажглж болхмн. Өлзэ, амулн, мөнкин белг-темдг болгч тэрнтэ, эрүн модна тоод зандн уласн хойр ордг мөн. Эн үгмүдиг даңгин һалвр (һал+ -вр) гидг чинрлгч дахдгиг оньгтан авхла, эн хойр модн ямр нег кевөр һалд шүтдг кезэңк авъясла негдөтэ болта. "Жаңһрин" бөлгүдт эрүн чинртэ һалвр заңдн болн һалвр уласн Делкән модна дүр-бөөдлиг дамжулж, энүнэ үүрг (функцин) күцөжөнэ.

Орчлң-делкән нег хувнь болдг аһар тенгрин, йиртмжин тоотс "Жаңһрин" бөлгүдт бас йир ик чинр зүүнэ. Энүг шуд дуулврин оршл эклцэс медж болхмн. Яһад гихлэ дуулврин зокалар аңх түрүн бадгудтнь күн өврж ханшго күчр сээхн һазр-уста Бумбин орн зурата.

"Жаңһрас" аһар-тенгрин бөөдл, үзгдлин туск зүсн-зүүлин медө олж болхмн. Дуулврин баатрмуд, үлгүрнь, Жаңһр Хонһр хойр хэрин баатрмудла, маңһсмудла дөөлдөд, бөөр бэрлдөд, аһу ик күч-чидлән алдад ирсн цагт дөөсн деер догшн салык, хур, мөндр буулһж чаддг арһ билгтэ.

"Жаңһрин" текстд зөв-йосна халхин зөрм хуучн авг-бэрц, заң-авъясмуд үзүлгдж. Дуулврт тооһарн баһ биш зарһин керг-үүл күцэлһнэ терминмүд хадһлата. Эн бөрмтс феодалын орн-нутгт бөөх олна хоорндк хэрлцэ заңдг зөв-йосна диг болн авг-бэрц тогтж бөөсиг лавлжана.

Дорд үзгин орн-нутгар (Иньд, Түвд, Китд) делгрсн болн буддан шажна сурһальла дегц орж ирсн дундк зун жилмүдин эмнүлин медрл, эмнлһнэ дамшлт ямаран кемжэнд күрсинь "Жаңһрин" текст медүлжөнэ. Талдан нег халхарн "Жаңһрин" бөлгүдт бөөһин (хар) шажна сүзг ав хойрт сүүрлгдсн олн-эмтнэ эмнүлин эв-арһ хадһлгджахнь маһд уга.

Бөөһин шажна кезэңк хэлэциг илдкжэх олн зүсн тэрн умшлһн, мөргүл келһн, тәкл тәклһн болн нань чигн хуучн цага авг-бэрцин ул мөр "Жаңһрт" зөвөр сөөнөр хадһлата. Эн туст дуулврин йовдлмудт шунмһаһар орлцдг, шишлң үүл даажах өөлдөч, зүүдч, белгч (дал шинжлж, шо нөөрж юм меддг) улс зокмжта кевөр герчлжөнэ.

Дуулврин текстд юмна өңг-зүсн темдгдг эв-арһин нилчнь йир ик. "Жаңһрт" нурһлж шар, хар, цаһан, көк, улан өңг заасн үгмүд дару-дару олзлгднэ. Эн тавн өңг-зүс цуг моңһл келтрин дунд эркн һол болдг учрас юм үнлж дүннхд хамгин өөдөн чинртэ болж һарна. Орчлң-делкән таарлтыг, нег үлү баатрлг дуулврт дүрслгджэх йиртмжин ке сөөхн бөөдлиг зөөһин болн цагин кемжөллһн угаһар, тооһин үнлт угаһар үзүлж болшго. Тегэд чигн то гидг юмн Жаңһрин шүлгләни дигләнд дүрслгч урн үгин эдлвр болсн деерән ид-сидтэ авлгч үүрг (функц) даажана.

Кезэнэ мана өвкнр нарнд шүтдг авъяста бөөж. Яһад гихлэ Жаңһр богд нойна баатрмуд шүтәни чинртэ юм, үлгүрнь, эзн хаана өргө, бөөшн, хурл нар дахж, зөв эргэд (зөрмдөн нам һурв эргэд) һарх йос күцөнэ. Дуулврин текстд һазрин үзг болһн зө, чиг темдглсн деерән ид-шидин утх-учрта болдг.

"Жаңһр" олн-эмтнэ шүлг айс хойр урн эв-арһар ниилүлж таарулсн амн билгин үүдәвр боддг учрас дуулврин өвәни онц-өвөрцнь шүлгләни даршлһас, айлтын эдлврәс, көгжм дахулад дуулж келдг кев-янзас үлмөтө. Тегэд чигн жисөтөһәр дуулж келх саамд өвәни туст ирлцнһү хуврлт һардг. Үлгүрнь, эгшг немгдх, хасгдх йовдл, ахр эгшгүд уданд тохрлһн, үгин ниилврин тогтац ондарлһн болн нань чигн. Өвәни зөрм үзгдлмүд эгшг, хадвр әс айлһус хоорнд селгәлгдсн ашт, бас хальмг келнә өвәни дигләнд учрсн туужин йовдлмудын уршгар үүдсн болна.

Морфологин (үгин кев-янзин) халхд "Жаңһр" дуулвр амн билгин заңшал дахсн деерән, келнә өргжлтин урдк үй цагас үлдсн бәрмтсиг ода күртл хадһлсар бөөнә. Эн туст хуучн (тод) бичгин келн нилчән күргсн маһд уга. Дәкәд болхла дуулврин морфологд күр-күүндврин келн болн һазр-һазра (торһуда, дөрвдә, бузав) айһһус зөвтә үлмәһән хальдасиг темдглх кергтә. Морфологин бас нег ончнь - зөрм үгмүд "Жаңһрт" йирин биш, солю утх-чинртәһәр олзлгдг йовдл ажглж болхмн.

Үлгүр, цецн үг, "живртә" кемәцс, йөрәл, харал, андһар, дүнцүл, чимг үг болн нань чигн амн билгин дүрслгч тоотсла дегц "Жаңһрин" бөлгүдт зөвәр ик орм эзлжәхнь келц үгмүд болна. Феодалнь төр тогтлһна кемд үүдәгдсн Жаңһрин келц үгмүд ик зуудан дөөчин омг-бах, залу-зөрмг йовдл туурулж илдкнә. Дуулврин келц үгин санд өөрд-хальмг улсин заңшалта бөөц, хуучна зөв-йосн, мана өвкнрин ухан-билг, авг-бәрц, заң-авъяснь тодрхаһар илдкгдж.

"Жаңһрин" синтаксисин тускар келхд, дуулврин текстд олн зүсн үүл-йовдл дүрслж үзүлхин төлө нурһлж келкәд зүүцүлсн эв-арһ өргн кевәр олзлгдна. Иим эв-арһ дуулврин ик аһуднь һанц нег үг, эсгә ниилмж үг, бас ижл бүрдәцтә эргц болн зәңгсин давтлһн деер сүүрлгдсн санж. Дуулврин бөлгүдт кел нөөрүллһнә чинр зүүжәх давтлмуд бадг бадгин мөр шүлгүдиг эвтәкн кевәр таарулж, еңсг сәәхн айслт немж орулна. Тегәд чигн үгин болн эргц, зәңгин давтл болн зерглт (параллелизм) зәңг хоорндк хәрлцә батрулж, тедниг залһдг нег зүсн "тагт" болдг. Эклгч даршлһта ниицж, текст үүдәгч эн арһ дуулврин шүлгләни урн хурцинь, чимлһинь улм өөдлүлжәнә.

Дуулврин келнд давхр зәңг икнқдән холва угаһар бүрднә. Теднә хоорнднь логик хәрлцә тогтж, әңг болһнь айлтин дөңгәр бүрднә. Тиигчкәд зүүцл хәрлцәнә үлмә хәрлцәһәс хол даву болна.

"Жаңһрин" туужлгч чинринь зааж, Хальмг олн-әмтнә шүлгч Көглтин Дава үнн чик, гүн ухан-тоолврта үг келсмн. "Онъган өгч "Жаңһр" умшхд орм һазрин болн цагин селгәнд дуулвр нег кевәрн бөөлгә, хуврәд йовсинь энүнә үгин хань тогтацарнь үзж болхмн: Зүнһарин эң-зах уга тал һазр, Алтан уул шил, Эрцс болн Ижл һолын дольгалсн усна шууган, дуулвриг үүдәсн әмтнә дүр-бөөдл, намтринь болн тәвсн хөв-жирһлинь зуржәх болж медгднә" (Кугультинов, 1990, с. 8). Нертә бичәчин эн үгәр дегтрән төгсәх санатавидн.

Дегтрт олзлгдсн эркн чинртә томья үгмүд ² (Наиболее важные термины, используемые в книге)

1. Кел шинжлһнә томья үг (Лингвистические термины)

айлһу	- диалект, наречие, говор
айлһу дотрк	- внутридиалектный
айлһу хоорндк	- междиалектный
айлһун йилһвр	- диалектное различие
айлһун үг	- диалектное слово
айлт	- интонация
айлтын зург	- интонационный рисунок
айлтын зүсн шинж	- интонационный тип
ар зергләни эгшг	- заднерядный гласный
ө, өвө	- звук
ө, өвө селгәллһн (селглт)	- чередование звуков, альтернация
ө, өвө ормарн сольгдлһн	- перестановка, метатеза звуков
өвөлвр	- фонема
өвөллһн	- артикуляция; фонация
өвөни	- звуковой, фонетический
өвөни белг-темдг	- звуковая символика
өвөни үзгдл	- звуковое явление
өвөни диглмж	- звуковой строй

² Өдгә цагин хальмг терминологин көрңиг делгрүлх сана зүүж, дегтрт олзлсн кесг шин термин үгмүдиг номин халх-халхарнь хуваж, орс орчуллһтаһинь өгчәнөвидн.

бөөмж үг	- модальное слово
бөөмж хувс	- модальная частица
бийөн даасн үг	- самостоятельное (знаменательное) слово
бичг, бичлт	- письмо, письменность
бичлтин дурсхл	- письменный памятник
бичгин, бичлтин заңшал	- письменная традиция
богнь эгшг	- краткий гласный
бүтнһү, тодрха биш эгшг	- неясный гласный
давтл	- повтор
давтл үгмүд	- слово-повторы
диглөн, систем	- система
зарчм	- принцип
зэңгин давтл	- повтор предложений
зэңгин гешүн	- член предложения
зэңгин диглмж	- строй предложения
зэңгин онцлг	- специфика, своеобразие предложения
зэңг бүрдэлһн, тогталһн	- построение, составление предложения
зэңг келж зүүцлһн	- "нанизывание" предложений (прием)
зергллт (үгин болн зэңгин)	- параллелизм (лексический и синтаксический)
зерг	- степень; разряд
зүүцл хэрлцө	- сочинительное отношение, сочинение, паратакис
кел шинрүллһн	- обновление языка, инновация

келһнэ эргц	- оборот речи
келнэ кев-кец (бүтц)	- структура языка
келнэ диг, кирцө	- языковая норма
келнэ өвэрц	- особенность языка
келнэ дүрслгч эдлвр (кергсл)	- изобразительные средства языка
келнэ таал-бөөдл	- языковая ситуация
келн улсин ниицлт	- этническая общность
келц үг, келц	- фразеологизм
келц үгин саң	- фразеология
келц үгин көрң	- фразеологический фонд
келц үгин бүрн утх-чинр	- целостное значение фразеологизма
келц үгин шинж, темдг	- свойство, признак фразеологизма
күр-күүндврин келн	- разговорный язык
негц	- единица
нерөдлһн	- наименование, номинация
нерн үг	- именное слово
нерн келц үг	- именной фразеологизм
ниилвр	- слог
ниилврин межө	- граница слога
ниит оларн керглдг (олзлдг)	- общеупотребительный
ниицл үгмүд	- сочетание слов
олн утх-чинртө үг	- многозначное слово
онц салу үг	- отдельное слово
өңг заасн чинрлгч	- цветное прилагательное
өңг нерөдлһн	- цветообозначение, цветонаименование

судл, судлвр (шинжлвр)

тогтврта, тогтурта

урлшсн эгшг

урн зокъялын келн

үг бүрдөлн

үг олзллн (кergллн)

үг хуврлн

үг хувллн

үгин давхцан

үгин харл

үгин далд утх

үгин көрн

үгин өрүн шүтэни утх-чинр

үгин хувлвр

үгин сүүр

үгин тогтац

үгин янз

үлмө хэрлцө

үндсн келн

үүлдөгч, үүлдвр үг

үүлдөч

- исследование

- устойчивый

- огубленный гласный

- литературный язык

- словообразование

- словоупотребление

- словоизменение, деривация

- варьирование,

вариативность слова

- частотность слова

- происхождение,

этимология слова

- скрытый смысл слова

- лексический,

словарный фонд

- культовое значение

слова

- вариант слова

- основа слова

- состав слова

- форма слова

- подчинительное

отношение,

подчинение,

гипотаксис

- национальный язык

- глагольное слово

- деятель,

производитель

действия

үүрг

хамцу, хамцулгч утх-чинр

хөмөргдл, хөмөдлн

хоша үг

эгшг ут боллн

эгшг хасгдлн

эгшгин таарлт

эгшгин таарлт эвдлн

- функция

- собирательное значение

- притяжение,

притяжательность

- парное слово

- удлинение гласного

- редукция гласного

- гармония гласных,

сингармонизм

- нарушение

сингармонизма гласных

2. Урн зокъял болн амн үг шинжлһнэ томья үг (Термины литературоведения и фольклористики)

авг-бөрц	- обряд
авг-бөрцин үүлдвр	- обрядовое действие
ав-жив	- волшебство, магия
авта үг	- волшебное, магическое слово
амн үг	- устное, живое слово
амн үгин билг	- дар устного слова
амн үгин үүдэлт	- устное творчество
бадг	- строфа, куплет
даршлһ	- рифма, аллитерация
даршлт	- рифмовка
домг	- легенда, предание
домглж дуулһн	- воспевание, прославление героев
домглж келһн	- рассказывание нараспев, речетативом
домгч	- рассказчик легенд, преданий; сказитель
домгт	- легендарный
дуулвр	- эпос
дуулврин келн	- эпический язык
дуулврин үндсни хувлвр	- национальный вариант эпоса
дүнцүллһн, дүнцүлт	- сравнение
дүрслһн	- изображение
дүрслгч эв-арһ	- изобразительный прием
дүр	- образ
дүр-бөөдл	- облик, портрет

заң-авъяс	- обычай
заң-бөөр	- нрав, стиль поведения; характер
зокъял	- сочинение, произведение; творение
зурц	- очерк
ид-сидтэ	- чудодейственный, волшебный, сказочный
илвч	- чародей, колдун, волшебник
келмрч	- сказитель, сказочник
мер шүлг	- строка поэтическая
өгжэлт	- гипербола, преувеличение
өгжэлһн	- гиперболизация
седкул	- журнал
сойлын тусхл (тусхлһн)	- отражение культуры
төөлвр	- толкование
текст бүрдөлһн	- текстообразование
текст шинжлһн (судлл)	- исследование текста, текстология
туужлһн	- повествование
урн зокъял	- литература
ухан билгин зөөр	- духовное богатство, сокровище
үзсклңт	- красочный
үлгр	- улигер, богатырское сказание
үлгр-домг, тууль-домг	- миф
үлгр-домгин	- мифологический

үлгр-домгин болн шажни	- мифологическое и
ухан-сегөн	религиозное сознание
үүдэвр	- произведение
үүлдөч	- действующее лицо
шүлг	- стих, стихотворение
шүлглэн	- поэзия

3. Этнографин болн туужин номин томья үг (Термины истории и этнографии)

ah	- княгиня, княжна; госпожа, барыня
алв	- дань, подать; налог
алвтн	- данники, податные люди
андһар	- присяга, клятва
анхн цагин өрк-бүл	- патроним (большая патриархальная семья)
ах хан	- главный хан, каган
ах нойн	- главный нойон, князь
аян	- военный подход
өөлдөч	- пророк, ясновидец, предсказатель
өөмг	- род, племя; аймак
эдс	- благославение
эдс авлһн, эдст күртлһн	- получение благословения
бөөр-бөөц, бөөр-бөөдл	- быт

бөөр бөрлдөн	- битва, схватка, сражение
бөрц	- подношение духовному или другому какому-либо важному лицу
бөрц бөрүллһн	- вручение подношения особе духовного или светского звания;
буйн	- добродетель, благочестие; благодеевание
богд	- светлейший, августейший
бодьт болн ухан билгин сойл	- материальная и духовная культура
бө	- шаман
бөөһин шажн, хар шажн	- шаманская, черная вера; шаманизм
бөөһин модн	- шаманское дерево
бөөллһн	- камлание
һал төклһн	- жертвоприношение огню
дал шинжлһннэ йосн - обряд	гадания
далч	по бараньей лопатке - гадатель, предсказатель
деед эзн	по бараньей лопатке - верховный владыка
дархн күн	- тархан; лицо, свободное от повинностей

Делкөн модна дүр	- образ Мирового дерева (в мифологии)
Делкөн Цаһан өвгн	- Белый старец
Вселенной (божество)	
дом, эм-дом	- снадобье из трав,
домашнее	средство для лечения
домлһн	- лечение наговором и снадобьями из трав (о знахарях и гелюнгах)
домч	- знахарь, лекарь
задч	- волшебник, вызывающий дождь и другие стихии
зарһ, зарһ-зерг	- суд; судебный иск, жалоба; тяжба
зарһин керг	- судебное дело
зарһин шиидвр	- судебное решение, приговор суда
зарһан медүллһн	- предъявление иска, подача жалобы в суд
зарһан авлһн	- удовлетворение иска, жалобы
зарһцлһн	- ведение тяжбы, разбирательство в суде
засг	- правительство, власть; наказание
засгла харһуллһн, засгллһн	- наказание
закрач	- управитель; распорядитель
зөрлг	- указ, повеление
заян	- судьба, доля

заяни	- predetermined, предназначенный судьбой
заяч	- творец, создатель; всевышний
зерг	- степень, звание; титул, чин
зөв-йосн	- право, порядок
зов-йосна хөрлцө	- правовые отношения
зурхач	- астролог
зурхан ном	- астрология
зүүдч	- толкователь снов
күмн, күмн өмтн	- люди; человечество
ламин шажн	- ламаизм
маань	- мани, буддийская молитва
маань умшлһн	- чтение буддийских молитв
мал адуснд төкж шүтлһн	- культ почитания животных
моднд төкж шүтлһн	- культ поклонения дереву, культ дерева
мөргүл	- молебен; молебствие, богослужение
нарнд мөргж шүтлһн	- культ поклонения солнцу
нутг	- нутук, кочевье; кочевое владение
нутг улс	- люди, народ одного кочевья
нүүдл	- кочевка, перекочевка
нүүдлин олн-өмтн	- кочевой народ
нүүдлин олн-ниид	- кочевое общество
нүүдлин орн-нутг	- кочевое государство
олн, олн-ниид	- общество, коллектив, социум

оңһн, оңһн сәкүсн	- дух-покровитель, гений-хранитель
отг	- оток, родовое кочевье, владение
отг-әәмг	- род, племя
отг-әәмгин тогтац	- родо-племенной состав
отч	- лекарь-целитель, врачеватель; костоправ
отчлһн	- врачевание, целительство; вправление кости
өвк, өвкс-деедс	- предок, предки
саңгин идә шаталһн	- обряд воскурения благовонной травы (можжевельника)
санср	- космос
сансрин бүс, бүслвр	- космическая зона
сетрә	- освященный, принесенный в жертву духам
сетрә мал	- жертвенный скот, жертвенное животное
сойл	- культура
сойлын өв	- культурное наследие
татлһ	- тягло, форма обложения податью, данью
тәөлһн	- жертвование, жертвоприношение
тәкл тәклһн	- обряд жертвоприношения
тәклин зул	- жертвенная лампада, свеча
тәкл шүтәни тоот	- предметы культа, ритуального обряда

тәрн	- мистическое заклинание
тәрн умшлһн, тәрн тәвлһн	- чтение мистических заклинаний
теңгрт шүтлһн	- поклонение небу (как верховному божеству)
төр	- держава, государство; правление
төр заллһн	- управление державой, государством
төр-йосн	- государственность, державность
төркн	- родители, родня замужней женщины
төрл, төрл-садн, элгн-садн	- родство; родня; родственники
төрл-садна хәрлцә	- родственные отношения
төрлин деегшлгч шуһм	- восходящая (отцовская) линия родства
төрлин дорагшлгч шуһм	- нисходящая (материнская) линия родства
тохм	- род; порода, происхождение
удһн	- шаманка
урһмлд тәкж шүтлһн	- культ растений
уулд тәкж шүтлһн	- культ почитания гор
хуврг	- религиозный служитель, монах;
	буддийский священник
хүвлһн	- хубилган, перерожденец

цаһан идэн	- молочная пища, молочные блюда
цацл, цацл цацлһн	- цацал, жертвенное кропление водкой, вином, а также другими напитками (например, кумысом) для умилостивления духов и божеств
цол	- звание, титул
шагшавд	- целомудренность; нравственная чистота, высококонравие
шахан	- клятвенная присяга
шо нөөрлһн	- ворожба на гадальных костяных кубиках
шүтән	- святыня, божество; культ, верование
шүтәни модн	- культовое дерево
эрк	- власть
эрдән оруллһн	- подчинение своей власти
эркшл, эркшллһн	- культ власти, деспотия
эрдм-билг	- искусство
ээж-аавин сәкүснд мөрглһн	- поклонение духам предков

ОЛЗЛГДСН ДЕГТРМУД БОЛН ӨГҮЛЛМҮД (СТАТЬЯС)

Авляев, 1989: Авляев Г.О. Этногенетические мифы монгольских народов // Обычаи и обряды монгольских народов. Элиста, 1989.

Алексеева, 1980: Алексеева П.Э. Библиография по джангароведению // "Джангар" и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. М., 1980.

Алексеева, 1988: Алексеева П.Э. "Джангар" и джангароведение. Библиография. Элиста, 1988.

Бадма, 1990: Бадма Т. Национальные особенности "Джангара" // "Джангар" и проблемы эпического творчества. Тезисы докладов и сообщений Международной научной конференции. Элиста, 1990.

Бадмаев, 1969: Бадмаев А.В. Калмыцкие историко-литературные памятники в русском переводе. Элиста, 1969.

Бакаева, 1994: Бакаева Э.П. Буддизм в Калмыкии. Элиста, 1994.

Бардаев, 1980: Бардаев Э.Ч. Некоторые вопросы изучения лексики "Джангара" // "Джангар", 1980.

Батмаев, 1993: Батмаев М.М. Калмыки в XVII-XVIII вв. Элиста, 1993.

Батырева, 1990: Батырева С.Г. Эпическое мировоззрение в иконографии ламаизма (на примере образа Белого старца Вселенной) // Джангар, 1990.

Bawden, 1980: Бауден – Bawden C.R. Mongol (The Contemporary Tradition) – Traditions of Heroic and Epic Poetry. L., 1980

Бембеев, 1980: Бембеев Т.О. Некоторые особенности поэтики стиха калмыцкого героического эпоса // Джангар, 1980.

Bergmann, 1805: Бергманн – Bergmann B. Nomadische Streiferein den Kalmuken in den Jahren 1802 und 1803. Riga. Bd. –3, 1804, Bd. 4, 1805.

Биткеев, 1982: Биткеев Н.Ц. Поэтическое искусство джангарчи. Элиста, 1982.

Биткеев, 1988: Биткеев Н.Ц. Жаңһрчһр. Элст, 1983.

Биткеев, 1988: Биткеев Н.Ц. Джангар. Эпический репертуар Мукебюн Басангова. Элиста, 1988.

Биткеев, Овалов, 1990: Биткеев Н.Ц., Овалов Э.Б. Калмыцкий героический эпос "Джангар" // "Джангар". Серия Эпос народов СССР. М., 1990.

Бобровников, 1855: Бобровников А.А. Джангар. Калмыцкая народная сказка // Вестник РГО за 1854 г. кн. 5, ч. 12. СПб., 1855.

Борджанова, 1979: Борджанова Т.Г. Проблемы поэтики монголо-ойратского героического эпоса. Автореф. канд. дис., М., 1979.

Борисенко, 1990: Борисенко И.В. Географические реалии эпоса Джангар по картографическим источникам // Джангар 1990.

Бурдуков, 1940: Бурдуков А.В. Время сложения эпоса "Джангар" // Ленинский путь (газ.), 1940.

Бурчинова, 1982: Бурчинова Л.С. Истоки

джангароведения в России// Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. Вып. IX. М., 1982.

Владимирцов, 1923: Владимирцов Б.Я. Монголо-ойратский героический эпос. Пг.-М., 1923.

Викторин, 1990: Викторин В.М. Эпос и жертвенный ритуал у монгольских народов (к семантике обрядности) // Джангар 1990.

Голстунский, 1864: Голстунский К.Ф. Народная поэма "Джангар" и Сиддиту Кюриин туули. Изд. на старокалм. письменности. СПб., 1864.

Гучинова, 1990: Гучинова Э.Б. Отголоски материального рода в эпосе "Джангар" // Джангар 1990.

Джамцо, 1990: Джамцо Т. Особенности бытования "Джангара" в Синьцзяне // Джангар 1990.

Джимгиров, 1980: Джимгиров М.Э. Волшебные мотивы в "Джангаре" // Джангар 1980.

Дугаров, 1978: Дугаров Д.С. Бурятские версии "Джангара" // Типологические и художественные особенности "Джангара". Элиста, 1978.

Дугаров, 1990: Дугаров Р.Н. К семантике названия "Бумба" – страны Джангара // Джангар 1990.

Есенова, Манджиева, 1990: Есенова Т.С., Манджиева К.У. К изучению просодики "Джангара" // Джангара 1990.

Жаңһр 60 – Джанъгър. Хальмг героическ эпос. Ред. Б. Басангов. Вступ. слово О.И. Городовикова. М., 1960.

Жаңһр 67 – Жаңһр. Мукөвүнө келсн бөлгүд. Нүр үгнь Кичгө Т., Элст, 1967.

Жаңһр 78, 1-2 – Жаңһр. Хальмг баатърлыг дуулвър. 25 бөлгин текст. Т. 1-2. Сост. А. Ш. Кичиков. Ред. Г.И. Михайлов. М., 1978.

Жаңһр 90 – Жаңһр. Хальмг баатрлг эпос (Джангар. Калмыцкий героический эпос). Составление тома, подготовка текста, исследование, комментарии и словарь Н.Ц. Биткеев и Э.Б. Овалов. Отв. ред. Г.Ц. Пюрбеев. Серия "Эпос народов СССР". М., 1990.

"Жаңһрин" туск публицистик (Публицистика "Джангара"). Элст, 1990.

Жуковская, 1977: Жуковская Н.Л. Ламаизм и ранние формы религии. М., 1977.

Жуковская, 1990: Жуковская Н.Л. Общомонгольские культурные традиции в эпосе "Джангар" // Джангар 1990.

Загдсурэн, 1971: Загдсурэн У.О происхождении имени Джангар // Монголын судлал. Вып. 5. Улан-Батор, 1971.

Загдсурэн, 1978: Загдсурэн У. Регионы распространения эпического произведения "Джангар" // Типологические и художественные особенности "Джангара", Элиста, 1978.

Закруткин, 1940: Закруткин В.А. Калмыцкий эпос "Джангар". Ростов-на-Дону, 1940.

Заятуев, 1970: Заятуев Г.Н. О происхождении имени Джангар // Жур. "Народы Азии и Африки", № 6, М., 1970.

Златкин, 1964: Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М., 1964.

КРС, 1977 – Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б.Д. Муниева. М., 1977.

Кичиков, 1962: Кичиков А.Ш. К вопросу о происхождении имени Джангар // Зап. КНИИЯЛИ. Вып. 2. Элиста, 1962.

Кичиков, 1974: Кичиков А.Ш. Джангароведение. Итоги изучения // Проблемы алтаистики и монголоведения. М., 1974.

Кичиков, 1976: Кичиков А.Ш. Исследование героического эпоса Джангар // Вопросы исторической поэтики. Элиста, 1976.

Кичгө Т., 1974: Кичгө Т. "Жаңһр". Баатрлг дуулврин харлһин, баг бөлгүдин, теднө һоллгч баатрмудын, утх багтаврин шинжлһн. Элст, 1974.

Кичиков, 1976: Кичиков А.Ш. Богатыри "Джангара". О происхождении образов // Вестник КНИИЯЛИ. Вып. 14, Элиста, 1976.

Кичиков, 1980: Кичиков А.Ш. Об итогах и задачах изучения "Джангара" // Джангар 1980.

Кичиков, 1992: Кичиков А.Ш. Героический эпос "Джангар". Сравнительно-типологическое исследование памятника. М., 1992.

Козин, 1940: Козин С.А. Джангариада. Героическая поэма калмыков. Введение в изучение памятника и перевод его торгутской версии. М.-Л., 1940.

Кольдонга, 1990: Кольдонга Содном. О времени создания калмыцкого народного эпоса "Джангар" // Джангар 1990.

Команджаев, 1992: Команджаев А.Н.

Животноводческая культура калмыков-кочевников и возможность ее использования в современном хозяйстве // VI Международный конгресс монголоведов (МКМ). Доклады Российской делегации, т. 1, М., 1992.

Корсункиев, 1980: Корсункиев Ц.К. Сюжет о метком стрелке // Джангар, 1980.

Корсункиев, 1992: Корсункиев Ц.К. О терминах родства у калмыков // Газ. "Хальмг үнн", 1992, 1 янв.

Котвич, 1958: Котвич В.Л. Джангариада и джангарчи // Филология и история монгольских народов. Памяти акад. Б.Я. Владимирцова. М., 1958.

Кугультинов, 1990: Кугультинов Д.Н. ... Смирятся души моей тревога... // "Джангар". Калмыцкий народный эпос. Новые песни. Элиста, 1990.

Кудияров, 1983: Кудияров А.В. Художественный стиль калмыцкого эпоса "Джангар" и вопросы его исторической интерпретации. Автореф. канд. дис. М., 1983.

Кузьменков, 1990: Кузьменков Е.А. "Джангар" и хронология дивергенции монгольских языков // Джангар 1990.

Кумахов, 1985: Кумахов М., Кумахова З.Ю. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. М., 1985.

Куулар, 1990: Куулар Д.С. Сюжет о Джангаре в Туве // Джангар 1990.

Лувсанбалдан, 1985: Лувсанбалдан Х. Слова, обозначающие стороны света в "Джангаре" //

Исследования по грамматике и лексике монгольских народов. Элиста, 1985.

Лувсанбалдан, 1987: Лувсанбалдан Х. К вопросу об имени Алтан Чэджи // Исследования по калмыцкому языкознанию. Элиста, 1987.

Лувсандэндэв, 1992: Лувсандэндэв А. Относительно калмыцкого слова таңһчи // VI МКМ. Доклады Российской делегации, т. 2, М., 1992.

Лю Ши У. 1990: Лю Ши У. Особенности песен "Джангара" в четырех аймаках Синьцзяна // Джангар 1990.

Манжигеев, 1978: Манжигеев И.А. Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. М., 1978.

Михайлов, 1962: Михайлов Г.И. О времени возникновения былин монгольских народов // Уч. зап. КНИИЯЛИ. Вып. 2. Серия филол., Элиста, 1962.

Михайлов, 1971: Михайлов Г.И. Проблемы фольклора монгольских народов. Элиста, 1971.

Митиров, 1980: Митиров А.Г. Древо жизни в эпосах тюрко-монгольских народов // Джангар 1980.

Митиров, Гурова, 1990: Митиров А.Г., Гурова А.И. Идеиные истоки страны Бумбы // Джангар 1990.

Монраев, 1980: Монраев М.У. "Джангар" и калмыцкая антропонимика // Джангар 1980.

Монраев, 1984: Монраев М.У. Калмыцкие личные имена. Справочник. Элиста, 1984.

Мутляева, 1982: Мутляева Б.Э. Мотив чудесного рождения героя в сказочном эпосе монгольских

народов и калмыцком "Джангаре" // Эпическая поэзия монгольских народов. Элиста, 1982.

Мутляева, 1978: Мутляева Б.Э. Мотив чудесного рождения героя в тюрко-монгольском героическом и сказочном эпосе // Типологические и художественные особенности "Джангара". Элиста, 1978.

Небольсин, 1852: Небольсин П. Очерки быта калмыков Хошеутовского улуса. СПб., 1852.

Неклюдов, 1980: Неклюдов С.Ю. Мифология "Джангара" и проблематика формирования памятника // Джангар 1980.

Неклюдов, 1980-1982: Неклюдов С.Ю. Мифы монгольских народов // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1-2. М., 1980-1982.

Неклюдов, 1984: Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов. Устные и литературные традиции. М., 1984.

Неклюдов, 1990: Неклюдов С.Ю. Проблемы формирования эпоса Джангар // "Джангар" 1990.

Нефедьев, 1834: Нефедьев Н. Подробные сведения о волжских калмыках, собранные на месте. СПб., 1834.

Овалов, 1977: Овалов Э.Б. Поэма "О поражении свирепого Хара Киняса" в калмыцком героическом эпосе "Джангар". Основные образы и поэтические особенности. Элиста, 1977.

Овалов, 1982: Овалов Э.Б. Мотив "помощник героя" в версиях эпоса "Джангар" // Эпическая поэзия монгольских народов // Джангар 1990.

Очир-Гаряев, 1990: Очир-Гаряев В.Э. Алтай и

Хангай в эпосе "Джангар" и фольклоре монгольских народов // Джангар 1990.

Очиров, 1980: Очиров У.У. Семасиология причастной конструкции в героическом эпосе "Джангар" // Джангар 1980.

Павлов, 1980: Павлов Д.А. "Джангар" и развитие калмыцкого литературного языка // Джангар 1980.

Паллас, 1809: Паллас Р.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. СПб., 1809.

Паляев, 1980: Паляев В.О. Тибетские и санскритские лексические элементы в языке эпоса "Джангар" // Джангар 1980.

Пахутов, 1980: Пахутов А.Е. Отражение материальной культуры калмыков в эпосе "Джангар" // Джангар 1980.

Позднеев, 1892, 1907, 1911: Позднеев А.М. Калмыцкая хрестоматия. СПб., 1892, 1907, 1911.

Поппе, 1968: Поппе Н. – Poppe N. Das mongolische Heldenepos // ZAS. Bd.2. Wiesbaden, 1968, 1881.

Потанин, 1881: Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. СПб., 1881.

Поуха, 1961: Poucha P. Zum Kalmükischen Epos "Dzangar" // CAJ. Vol. 6, № 3, Wiesbaden, 1961.

Пюрбеев, 1980: Пюрбеев Г.Ц. Об эпической фразеологии монгольских народов (по материалам эпосов "Джангар" и "Абай Гэсэр") // Джангар 1980.

Ринчино, 1992: Ринчино Л.Л. Архаические истоки культа священных гор у монгольских народов // VI МКМ. Доклады..., Т.1, М., 1992.

Sagaster, 1981: Sagaster K. Zur Zahlensymbolik im

mongolischen Epos // Fragen der mongolischen Heldendichtung. Wiesbaden, 1981.

Sagaster, 1977: Sagaster K. On the Symbolism in the Mongolia Geser Epic // III МКМ. Улан-Батор, 1977.

Сангаджиева, 1976: Сангаджиева Н.Б. Эпический репертуар джангарчи М. Басангова. Элиста, 1976.

Санжеев, 1941: Санжеев Г.Д. Илиада калмыцкого народа // Зап. Бурят-Монгольского ИЯЛИ. Вып. 3-4. Улан-Удэ, 1941.

Санчилов, 1990: Санчилов В.Б. Ойраты в эпоху сложения эпоса "Джангар" // Джангар 1990.

Сельвина, 1987: Сельвина Р.Л., Сельвин Б.Л. Названия оружия в эпосе монголоязычных народов. Этимология названия лука // Исследования по калмыцкому языкознанию. Элиста, 1987.

Скрынникова, 1982: Скрынникова Т.Д. Шаман или правитель / жрец? // VI МКМ. Доклады..., Т.1, М., 1992.

Страхов, 1810: Страхов Н. Нынешнее состояние калмыцкого народа. СПб., 1810.

Сусеев, 1964: Сусеев А.И. К изучению изобразительных средств "Джангара" // Зап. КНИИЯЛИ. Вып. 3. Серия филол., Элиста, 1964.

Тодаева, 1976: Тодаева Б.Х. Опыт лингвистического исследования эпоса "Джангар". Научн. ред. Муниев Б.Д., Пюрбеев Г.Ц. Элиста, 1976.

Тодаева, 1980: Тодаева Б.Х. О некоторых особенностях морфологии эпоса "Джангар" // Джангар 1980.

Усов, 1922: Усов Д. Джангар // Ойратские известия, № 2-4, Астрахань, 1922.

Heissig W., 1983: Хайссиг: Heissig W. Der

"Literarische" Tierstil // Ethnologie und Geschichte Festschrift für Karl Jettmar. Wb., 19

Харькова, 1980: Харькова С.С. Тюркские лексические элементы в эпосе "Джангар" // Джангар 1980.

Цыдендамбаев, 1980: Цыдендамбаев Ц.Б. Сравнительный анализ языка эпосов "Гэсэр" и "Джангар" // Джангар 1980.

Чагдуров, 1990: Чагдуров С.Ш. Культ слова в эпосе монгольских народов // Джангар 1980.

Чареков, 1980: Чареков С.Л. Наречие в эпосе "Джангар" // Джангар 1980.

Шаракшинова, 1982: Шаракшинова Н.О. Из истории записи, публикации и изучения монгольских версий "Джангара" // Эпическая поэзия монгольских народов. Элиста, 1982.

Шивлянова, 1990: Шивлянова В.К. Из опыта структурного анализа напевов "Джангара" // Джангар 1990.

Шинжин, 1990: Шинжин И.Б. Алтайская версия "Джангара" (сюжет и композиция) // Джангар 1990.

Erdmann 1857: Erdmann F. Kalmükischer "Dschangar" Erzählung der Heldentaten des erhabenen Bogdo-chan Dschangar // Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen Gesellschaft. Bd. 9, Leipzig 1857.

Эрдниева, 1990: Эрдниева К.О. "Джангар" как художественный образ кочевой цивилизации // Джангар 1990.

Эрдниев, 1985: Эрдниев У.Э. Калмыки. Историко-этнографические очерки. Элиста, 1985.

Эрдниев, 1990: Эрдниев У.Э. "Джангар" – важнейший источник изучения архитектуры и градостроительства // Джангар 1990.

Ь А Р Ц Г

Нүр үг.....3

Оршл5

1-гч бөлг. Дуулврин үгин санд хальмгудын заншалта
сойлын тусхл

Үлгр-домгин болн шажна ухан-серл12

Һазр-усна, келн улсин, күүнө болн ондан нерд
.....19

Йиртмжин болн аһар-теңгрин бөөдл26

Урһмлын йиртмж29

Мал аһрусна тоот32

Нүүдлин олна бөөдл-жирһл болн эдл-аху36

Нүүдлин орн-нутгин олна бүрдәц39

Зөв-йосна болн эмнүлин медрл46

Өңгин белг-темдг51

Тооһин белг-темдг55

Орм үзгин белг-темдг	59
II-гч бөлг. Дуулврн келнэ онцлг.....	63
Өвө зүүһин (фонетикин) өвөрц.....	63
Үг зүүһин (морфологин) өвөрцс.....	69
Зөңг бүрдөлһнэ (синтаксисин) өвөрцс.....	77
Келц үгин (фразеологин) өвөрцс.....	85
Товчлвр	94
Дегтрт олзлгдсн эрки чинртэ томъя үгмүд	99
Олзлгдсн дегтрмүд болн өгүлмүд (статьяс)	113

Научное издание

Пюрбеев Григорий Церенович

ЖАҢЬР ДУУЛВР: СОЙЛ БОЛН КЕЛН

Подписано в печать 11.11.2004.
Формат 84х108/32. Усл.-печ л. 6,72.
Заказ 3499. Тираж 500 экз.

Калмыцкий государственный университет
358000, г. Элиста, ул. Пушкина, 11

Отпечатано в АПП «Джангар»
358000, Республика Калмыкия,
г.Элиста, ул. Ленина, 245.